

Fale Alea 'o Tonga

KO E MINITI 'O E

FEME'A'AKI

'A E HOU'EIKIMĒMIPA

'O E

FALE ALEA 'O TONGA

FIKA	12
'Aho	Tu'apulelulu, 4 Sune 2020

Fai 'i Nuku'alofa

HOU'EIKI MĒMIPA 'O E FALE ALEA

'Eiki Sea Fale Alea

Lord Fakafanua

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2, Vahefonua Ha'apai

Hou'eiki Minisitā Kapineti

'Eiki Palēmia

Dr. Pōhiva Tu'i'onetoa

'Eiki Tokoni Palēmia, Lao & Pilisone

Hon. Vuna Fa'otusia

'Eiki Minisitā Fonua, Ngaahi Koloa Fakaenatula

Lord Ma'afu Tukui'aulahi

'Eiki Minisitā Pa'anga & Palani Fakafonua & Kasitomu mo e
Tānaki Pa'anga Hu Mai

Hon. Tevita Lavemaau

'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki, Konisiuma, Fakatupu Koloa,

'Ilo Fo'ou & Ngāue 'a e Kakai

Sāmiu Vaipulu

'Eiki Minisitā Polisi & Tāmata Afi

Lord Nuku

'Eiki Minisitā Toutai & Ngoue

Lord Tu'ilakepa

'Eiki Minisitā ki he 'Atakai, Fakamatala 'Ea, Ma'u'anga Ivi &
Ma'u'anga Fakamatala

Poasi Mataele Tei

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi & Takimamata

'Akosita Lavulavu

'Eiki Minisitā Mo'ui

Palōfesa 'Amelia Tu'ipulotu

'Eiki Minisitā Ako & Ako Ngāue

Siaosi Sovaleni

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua

Vātau Hui

Hou'eiki Fakafofonga Nōpele

Lord Tu'ivakanō

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Tongatapu.

Lord Vaha'i

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 3 Tongatapu

Lord Tu'i'āfitu

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Vava'u.

Lord Tu'iha'angana

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Ha'apai

Lord Fusitu'a

'Eiki Fakafofonga Nōpele Ongo Niua

Kau Fakafofonga Kakai

Fakafofonga Kakai 1, Tongatapu

Siaosi Pōhiva

Fakafofonga Kakai 2, Tongatapu

Sēmisi Sika

Fakafofonga Kakai 4, Tongatapu

Māteni Tapueluelu

Fakafofonga Kakai 5, Tongatapu

Losaline Ma'asi

Fakafofonga Kakai 8, Tongatapu

Semisi Fakahau

Fakafofonga Kakai 9, Tongatapu

Penisimani Fifita

Fakafofonga Kakai 12, Ha'apai

Mo'ale Finau

Fakafofonga Kakai 13, Ha'apai

Veivosa Taka

Fakafofonga Kakai 14, Vava'u

Dr. Saia Piukala

FALE ALEA 'O TONGA

'ASENITA FAKAANGAANGA FIKA 12/2020 FAKATAHA

'A E FALE ALEA 'O TONGA

'Aho: Tu'apulelulu 4 'o Sune, 2020

Taimi: 10.00 am

Fika 01	:	Lotu
Fika 02	:	Ui 'o e Hou'eiki Memipa 'o e Fale Alea
Fika 03	:	Me'a 'a e 'Eiki Sea
Fika 04	:	Lipooti Fika 1/2020 'a e Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Me'a Fakasosiale
Fika 05	:	KOMITI KAKATO: 5.1 Lao Ke Fakahu Atu 'a e Pa'anga Ki he Ngaahi Ngaue 'a e Pule'anga 2020/2021 –Lao Fika 5/2020 <ul style="list-style-type: none"> • Polokalama Patiseti 'a e Pule'anga ki he Ta'u Fakapa'anga Ngata ki he 'aho 30 Sune 2021 • Fakamatala Patiseti 2020/2021 • Palani Ngaue 'a e Ngaahi Potungaue Fakapule'anga 2020/2021 – 2022/2023 5.2 Palani Fakaangaanga Fakata'u 'a e 'Atita Seniale ki he 2020/2021 5.3 Lipooti Fika 1/2020 'a e Komiti Tu'uma'u ki he Ngoue mo e Toutai
Fika 06	:	Ngaahi Me'a Makehe
Fika 07	:	Kelesi

Fakahokohoko e peesi

Fale Alea ‘o Tonga.....	7
Lotu	7
Ui ‘a e Fale	7
Poaki.....	7
Me’a ‘a e Sea.....	7
Tokanga ki he ngaahi tohi tangi ‘oku fakahū mai ki he Fale Alea.....	7
Līpooti Fika 1/2020 Kōmiti Tu’uma’u ki he Ngaahi Me’a Fakasōsiale	8
Fakama’ala’ala ki he Lipooti fika 1/2020 Kōmiti Sosiale ‘a e Fale Alea	9
Fokotu’u ki ha totongi makehe ki he kau ngāue lainemu’a	10
Me’a e Sea	11
Fakamanatu ki he Pule’anga ko e Pule’anga Tonga eni.....	12
Kole ke tukuange ‘aho ni ke fakamalanga faka’osi kau Fakafofonga he Fakamatala Patiseti	15
Tokanga ke fakatonutonu fakalea mei Fale Lahi fekau’aki mo e tanu hala Kauvai	16
Tu’utu’uni Sea Kōmiti hoko atu alea’i ngaahi vouti he ‘Esitimeti.....	19
Alea’i pea fakapaasi Vouti fika 1 – ‘Ofisi Palasi	20
Vouti fika 2 – ‘Ofisi ‘o e Fale Alea	22
Fehu’ia ha malu’i mo’ui makehe ma’a e kau Mēmipa makehe mei he malu’i fakafalemahaki	23
Tali ki he fehu’ia ‘o ha malu’i mo’ui makehe ma’a e kau Mēmipa Fale Alea	24
Tokanga ki ha tu’utu’uni taimi pau ki he kau Mēmipa mama’o fuoloa mei Fale Alea ko e ‘uhinga fakafaito’o	26
Kupu 7 Lao e Fale Alea ‘asi ai kupu ‘uhinga ki ha Fakafofonga ‘oku mama’o mei he Fale Alea	27
Vahe peseti ‘e 5 e Patiseti ki he <i>COVID-19</i>	27
Fakama’ala’ala Minisita Pa’anga he Vouti ‘a e Fale Alea	28
Tali ke vahea \$50,000.00 ki he ngaahi ‘ofisi fakavahe	28
Hiki ‘aki \$15000 vahea ki he ngāue polisi fakakolo	30
Fakalahi \$850,000 silini ko e pa’anga tokoni ki he ngaahi vahenga pe <i>CF</i>	30
Taki \$50,000 pa’anga vahe’i ma’a e kau Nōpele he tokoni fakavāhenga fili	30

Holo ‘a e patiseti fakalukufua ki he fefolau’aki e Fale Alea	30
Fokotu’u Tongatapu 4 ke hiki hake silini ki he polisi fakakolo ‘o \$50,000.00.....	31
Tokanga ki he hiki pa’anga fakavāhenga he ko e to’o mei he tukuhau e kakai	36
Tokanga ki he \$5mano vahea ma’a e tokoni kau Nōpele ki honau ngaahi vāhenga.....	37
Kau 2 kilu he pa’anga tokoni vāhenga taumu’a ke fakaivia ngāue kakai fefine.....	38
Kole ka ‘i ai ha me’a ngali lava ke tuku ke manava e kakai he patiseti pea tuku	39
Fehu’ia e loto ‘o Tongatapu 1 fekau’aki mo e Vouti e Fale Alea	39
Tali ka ‘oku faingamalie ‘a e fonua pea lelei pē patiseti Fale Alea.....	39
Fiema’u fakama’ala’ala mei he Pule’anga ki he 5 mano fakalahi he pa’anga vāhenga.....	39
Fakamahino Pule’anga ko e 5 mano pa’anga tokoni ke faka’inasi ai mo e kakai fefine.....	40
Poupou ki he hiki patiseti ki he polisi fakakolo.....	40
Fakamahino ko e 5 mano he pa’anga tokoni vāhenga ke ‘inasi ai kakai fefine	41
Fiema’u fakama’ala’ala ki he mafai ma’u ‘e he kau polisi fakakolo	41
Fakama’ala’ala fekau’aki mo e mafai ma’u kau polisi fakakolo	41
Fakamālō’ia Tongatapu 5 ‘inasi ma’a e kakai fefine he pa’anga tokoni ki he ngaahi vāhenga	43
Tui Ha’apai 13 tonu ke ‘oange silini ki he vāhenga pea toki talanoa’i	43
Fakahā ne fai kole ki he Sea Fale Alea & Pule’anga fekau’aki mo ha tokoni kakai fefine ..	44
Fehu’ia pa’anga tokoni ki he Nōpele tautefito ‘oku ua Nōpele ‘i Tongatapu 5	44
Fakama’ala’ala ki he pa’anga tokoni ma’a e kau Nōpele.....	44
Fehu’ia pē ‘oku fakataumu’a pa’anga ma’a e kau Nōpele ki he kakai.....	45
Tali ko e pa’anga ma’a e kau Nōpele ‘oku fakataumu’a ke tokonia ‘a e kakai.....	45
Tu’utu’uni tatau pē Fale Ale ki hono mapule’i pa’anga tokoni vāhenga kau Nōpele.....	47
Poupou ki he fakalahi patiseti ki he polisi fakakolo kae tui ke fakalahi he kaha’u.....	49
Tokanga ki he holo e fefolau’aki kau Fakafofonga ki tahi mo honau vāhenga.....	49
Tokanga ke ‘i ai ha sēniti ke monomono ‘aki Fale Alea ke ‘oua uesia ‘ene fakahoko fatongia	49
Poupou Ha’apai 12 ki he pa’anga vāhenga tokoni ke tafe ki he kakai	50
Fokotu’u na’a lava tohi kole mai kau memipa ki he peseta 5 Patiseti ki he COVID ‘oka fiema’u.....	51
Fakama’ala’ala ‘oku malu founa mapule’i pa’anga tokoni ngaahi vāhenga e Fale Alea....	55
Tokanga ki he holo ‘aki \$3mano pa’anga fakalele ngāue Fale Alea.....	58

‘Ikai tali fokotu’u Ha’apai 12 ke malava nau tohi kole mai ki he pēseti 5 patiseti ki he <i>COVID</i> ‘oka fiema’u	58
Tui Sea Fale Alea ke fakalelei’i Tu’utu’uni Ngāue ki he pa’anga vāhenga ki he ngaahi kole makehe.....	59
Fokotu’u fakalelei’i Tohi Tu’utu’uni Ngāue Fale Alea fekau’aki mo e malu’i mo’ui mo e malu’i faka-falemahaki.....	59
Fokotu’u tali ‘Esitimetu Fale Alea kae toki tepile’i mai taimi kehe monomono ki he Tu’utu’uni Ngāue	60
Poupou’i pea tali Vouti ‘a e Fale Alea.	60
Kole toloi alea’i Vouti ‘Ofisi ‘Atita ko ē ei Kōmiti Pa’anga Fale Alea ‘ene palani ngāue ...	60
Vouti ‘Ofisi ‘Omipatimeni	61
Tokanga ki he lele lelei ngāue ‘Ofisi ‘Omipatimeni koe’uhi holo lahi ngaahi koloa & fefolau’aki.....	61
Fokotu’u pea poupou’i tali Vouti ‘Ofisi ‘Omipatimeni.....	61
Vouti Potungāue Ngaahi Ngāue ki Muli	61
Fehu’ia ha tokoni fakapa’anga Pule’anga ke fakafoki mai kau Tonga mo’unofoa ‘i muli koe’uhi ko e <i>COVID</i>	62
Kelesi.....	63
Fakamā’opo’opo Feme’a’aki Fale Alea.....	64

Fale Alea ‘o Tonga

‘Aho: Tu’apulelulu, 4 Sune 2020

Taimi: 1000-1005 pongipongi

Sātini Le’o: Me’a mai e ‘Eiki Sea Fale Alea

‘Eiki Sea: Mālō ho’omou laumālie Hou’eiki. Kole ke tau hiva e lotu ‘a e ‘Eiki.

Lotu

(Hiva’i e lotu ‘a e ‘Eiki)

<003>

Taimi 1005-1010

(Hoko atu ‘a e lotu ‘a e ‘Eiki....)

‘Eiki Sea: Kole atu ki he Kalake ke ui ‘a e Hou’eiki Mēmipa.

Ui ‘a e Fale

Kalake Tēpile: Tapu mo e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea, tapu mo e ‘Eiki Palēmia mo e Hou’eiki Minisita ‘o e Kāpineti, tapu mo e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Hou’eiki Nōpele ‘a ‘Ene ‘Afio, kae‘uma’ā ‘a e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakai, kae ‘atā ke fakahoko hono ui ‘a e Falé ki he ‘aho ni, ‘aho Tu’apulelulu ‘aho 4 ‘o Sune, 2020.

(Na’e lele heni ‘a e taliui ‘a e Hou’eiki Mēmipa)

Poaki

Sea ko e ngata’anga e taliui, ko e poaki kei hoko atu pe poaki ‘a e Hou’eiki Mēmipa ‘e toko tolu ‘oku nau tukuvakā ‘i tu’apule’angá mo e ‘Eiki Minisita ‘o e *MEIDECC*, ‘oku ne poaki ‘oku ne me’a tōmui mai, mo e ‘Eiki Mēmipa ‘e taha ‘oku ‘ikai ke tali hono ui ‘oku ‘i ai ‘a e tui ‘oku me’a tōmui mai pē. Mālō ‘Eiki Sea.

Me’a ‘a e Sea

‘Eiki Sea: Fakatapu ki he ‘afio ‘a e Tolu Taha’i ‘Otua ‘i hotau lotolotonga, tapu pea mo ‘Ene ‘Afio, Tama Tu’i Tupou VI, tapu pea mo e Ta’ahine Kuini Nanasipau’u, tapu pea mo e Tama Pilinisi Kalauni, Tupouto’a ‘Ulukālala, kae‘uma’ā ‘a e Hou’eiki ‘o e fonua. Tapu atu ki he ‘Eiki Palēmia, tapu atu ki he Hou’eiki Minisitā ‘o e Kāpineti, tapu pea mo e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e kau Nōpele, tapu pea mo e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakai.

Tokanga ki he ngaahi tohi tangi ‘oku fakahū mai ki he Fale Alea

Mālō ho’omou laumālie lelei ki he pongipongi ni, Hou’eiki ‘oku ou lave’i pe ko e ‘aho faka’osi eni ‘o e uike ni tau uike fakataha, pea ‘oku kei fai pē feme’a’akí ‘i he Kōmiti Kakato. Ko e me’a

‘oku ou tokanga ki ai ‘i he pongipongi ni Hou’eiki, ko e ngaahi Tohi Tangi ko ē ‘oku fakahū mai ki he Fale Alea, fakatatau ki he’etau Tu’utu’uni Ngāue, pau ke fakafou mai ‘a e Tohi Tangi kotoa pē ‘aki ha fakamo’oni hā Mēmipa Fale Alea. Hou’eiki ko e Tohi Tangi kuo tānaki ‘i he ta’u ni kuo a’u ‘o 5...

<005>

Taimi: 1010-1015

'Eiki Sea: ...Kā ‘oku fakafoki kātoa e ‘ū tohi tangi ko eni fakatatau ki he ngāue ‘a e Kōmiti ki he Ngaahi Totonu pea ‘oku ‘i he tu’unga ta’efakafiemālie ngaahi tohi tangi ko ē ‘oku fakahū mai fakatatau ki he’etau Tu’utu’uni Ngāue. Hou’eiki kapau ‘oku mou me’a hifo ki ha tohi tangi ‘oku ta’etau ke fakahū mai pea mou kātaki ‘o fakalea atu ki he ni’ihi ko ia ke nau fakalelei’i e ngāue ki mu’a pea toki fakahū mai ki he Fale ni, he ko e taimi lahi ‘oku tuku ki he kōmiti ko eni ke nau hanga ‘o sivisivi’i ‘a e tohi tangi pea ‘e iku ‘o fakafoki ke fakalelei pea toki fakahū ki he Fale ‘Eiki ni kole atu pē Hou’eiki ke mou tokanga he taimi ‘oku fakahū mai ai e tohi tangi fiema’u ke fakatatau ki he’etau tu’utu’uni pea ‘oku mou ‘osi mea’i pē ‘a e ngaahi me’a ‘oku fiema’u ke fakakakato, tuku kehe ia Hou’eiki ‘ikai ke to e ‘i ai ha me’a ke u to e lave atu he pongipongi ni kole atu ke tau liliu ‘o Kōmiti Kakato.

Kātaki fakamolemole Hou’eiki fakamanatu mai he Kalake ‘oku ‘i ai e Līpooti Fika 1/2020 mei he Kōmiti Tu’uma’u Ngaahi Me’a Fakasōsiale kole atu ki he Kalake ke lau mai e līpooti ko eni

Līpooti Fika 1/2020 Kōmiti Tu’uma’u ki he Ngaahi Me’a Fakasōsiale

Kalake Tēpile: Tapu mo e ‘Eiki Sea, ‘Eiki Palēmia mo e Hou’eiki Mēmipa Kakato ‘o e Fale, ‘atā ke lau atu e Līpooti Fika 1/2020 Kōmiti Tu’uma’u ki he Ngaahi Me’a Fakasōsiale.

‘Aho 1 ‘o Sune 2020

Lord Fakafanua

‘Eiki Sea Fale Alea ‘o Tonga

‘Eiki Sea

‘Oku fakahū atu ki he Feitu’u na ‘a e Līpooti Fika 1/2020 ‘a e Kōmiti Tu’uma’u ki he Ngaahi Me’a Fakasōsiale ke me’a ki ai ‘a e Feitu’u na mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale Alea ‘o Tonga

Faka’apa’apa atu

Fakamo’oni ki ai

Honorable Veisova Light of Life Taka

Sea Kōmiti Tu’uma’u ki he Ngaahi Me’a Fakasōsiale

'Eiki Sea: Kole atu ki he Sea ‘o e Kōmiti ko eni Ha’apai 13 kātaki me’a mai.

Fakama'ala'ala ki he Lipooti fika 1/2020 Kōmiti Sosiale 'a e Fale Alea

Veivosa Taka: Tapu pea mo e 'Eiki Sea, fakatapu atu ki he 'Eiki Palēmia 'o Tonga, fakatapu ki he Hou'eiki Minisitā 'o e Kapineti, tapu atu ki he Hou'eiki Nōpele, pea pehē foki 'a e fakatapu mavahe kau Fakafofonga e Kakai. 'Eiki Sea hangē ko ia 'oku ke mea'i ko e Līpooti Fika 1 eni 'o e 2020, kuo fakahoko 'a e fakataha ho'o kōmiti 'Eiki Sea pea ko e līpooti ena kuo 'omai.

'Eiki Sea na'e mahu'inga ki he motu'a ni 'a e Tō Folofola 'a 'Ene 'Afio 'i he huufi 'o e Fale Alea 'o Tonga 'i he 'aho 7 'o Mē 2020 fekau'aki pea mo e mahu'inga fau ko ia ke tau tokanga 'o hangē ko e kau taupo'ou poto. Na'e ui ai 'e he motu'a ni mo e Kōmiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Me'a Fakasōsiale 'a e 'Ofisi Pule 'a e Potungāue Mo'ui kā ko e Sea foki ia 'o e Kōmiti Fengāue'aki 'a e Pule'anga ki he Mo'ui, Vai pea mo e Tu'unga Ma'a Haisini 'o e Mo'ui ko Toketā Siale 'Akau'ola kae pehē foki ki he taha 'o e kau 'ofisa ma'olunga e potungāue ke 'omi ha līpooti mo ha ngaahi fakamatala ki he tu'unga mateuteu 'o e potungāue, kau ngāue fakaenaunau, faito'o, fakatekinikale ki hono talia ko ia 'o e fu'u mafi 'o e COVID-19 pea mo e ngaahi ha'aha'a 'o natula.

'Eiki Sea 'oku ma'u eni 'i he peesi 3 ki he 5 'o e Līpooti 'a e ngaahi fakamatala 'oku tuku mai mei he potungāue kae pehē foki ki he fakalahi 'uluaki ko e anga ia e palani mo e tokateu 'a e potungāue ki he COVID-19 kae pehē foki ki he ngaahi ngāue kuo feia 'e he potungāue 'i he'etau tokateu atu ki he COVID-19 pea mo hono fu'u mafi.

Na'e mahino 'aupito Sea 'a e ngāue tōtōivi 'osikiavelenga 'a e 'Eiki Minisitā mo e CEO kae pehē ki he toenga 'o e kau ngāue 'a e fakapapau'i 'oku tau mateuteu...

<007>

Taimi: 1015-1020

Veivosa Taka : ... ka na'e 'i ai e me'a ia na'e tokanga lahi ki ai e Kōmiti, pea na'a mau loto taha ai, ke fakahoko atu 'a e fokotu'u ko eni 'Eiki Sea, 'oku hā atu ia 'i he Lipooti peesi 6. Na'e mahino ki he motu'a ni, ko e Kōmiti, na'a nau fatu mo fokotu'utu'u 'e he PSC pē ko e Komisona ki he Ngāue Fakapule'angá, ha ngaahi tu'utu'uni ngāue *policy* makehe ki he ngaahi monū'ia 'e foaki ke ma'u 'e ha kau ngāue fakapule'anga ko ia, te nau ngāue faivelenga, tonu ki he COVID-19. Ko e tu'utu'uni 'a e ngāue ko eni 'Eiki Sea, na'e fokotu'u ai 'i he 'Aho 26 'o Ma'asi, 2020. Ko e me'a ko ia na'e mahino ki he motu'a ni 'Eiki Sea, ko e Kōmiti 'o e Ngaahi Monū'ia ko eni ke foaki 'o ka tō mai 'a e COVID-19, ka na'e fakatokanga'i 'e he Kōmiti, na'e 'i ai 'a e ni'ihi 'e toko 8 na'e mahalo'i ki he fokoutua COVID-19 *suspected cases*. 'I he'enu fakakaukau ...

'Eiki Minisitā Pa'anga : 'Eiki Sea, kole ke u ki'i tokoni atu mu'a ki he Fakafofongá pea mo e founa ngāue 'Eiki Sea.

'Eiki Sea : Kātaki pē Ha'apai 13 ko e kole tokoni. Me'a mai 'Eiki Minisitā Pa'anga.

'Eiki Minisitā Pa'anga : Tapu pea mo e 'Eiki Seá mo e Fale 'eiki 'Eiki Sea. Ko e founa ngāue mo e Tohi Tu'utu'uni 'Eiki Sea, ko e ngaahi Lipooti 'a e ngaahi Kōmiti Tu'uma'ú, 'oku fakahū mai 'aki pē 'a e *covering letter*, ko ia pē 'oku laú, pea toki tuku ia ki he Kōmiti Kakatō ke nau fai 'a e

ngāue ki ai 'Eiki Sea. Mālō.

Veivosa Taka : Mālō. Tapu mo e Feitu'ú na 'Eiki Sea. 'Eiki Sea ko e fatongia 'o e motu'á ni, ke ne hanga 'o 'oatu ha kinikini pē ko hono *summary* 'o e Lipootí ke mea'i 'e he Fale 'eikí ni kae faingofua 'etau fengāue'akí, pea lele 'i matangi.

'Eiki Minisitā Pa'anga : 'Eiki Sea 'oku 'ikai ke 'asenita 'a e Lipooti ko eni. Ka 'asenita..

Veivosa Taka : 'Eiki Sea kau 'oatu faka'osi 'eku..

'Eiki Sea : Kātaki 'Eiki Minisitā ko e Lipooti ko ení 'oku kaungā tonu ia pea mo e 'Esitimetí, ko e 'uhinga ia na'e 'asenita ai he pongipongí ni. Kole atu pē Fakafofonga Ha'apai 13, kātaki 'o me'a mai pē he poiní he 'oku 'i ai e mo'oni 'a e 'Eiki Minisitā. Kapau 'oku ke loto ke to e fai ha feme'a'aki pē ha tipeiti, pea ke fokotu'u mai ke tukuhifo ki he Kōmiti Kakatō ke toki hoko atu ki ai e feme'a'akí.

'Eiki Minisitā Pa'anga : Ko ia 'Eiki Sea 'oku ou fokotu'u atu ke tukuhifo ki he Kōmiti Kakatō he 'oku lolotonga alea'i e 'esitimeti.

Veivosa Taka : Mālō 'Eiki Sea, ko 'eku ki'i fakatonutonu atu pē Minisitā Pa'anga, ko e 'asenita fika 4 ko e 'asenita ia 'oku ou lolotonga fakahoha'a atu ai. 'Oku ke me'a mai 'oku 'ikai ke 'asenita. 'Eiki Sea te u talangofua ki he Feitu'ú na ke fakahoko, ka 'oku 'ikai ke u lave'i 'e he motu'á ni ko e hā 'oku si'i 'ohofi pehe'i ai 'a e motu'á ni he Lipooti fekau'aki mo e mo'ui 'a e kakai mei Vava'u, Tonga, 'Eua, Niua, Ha'apai. Pea 'oku ou tui 'Eiki Sea, ko e kongā ia 'oku ou 'oatu he kongā ko ení, te u faka'osi atu pē Sea 'a e ki'i sētesi 'e 10 ko ení he kongā 3 'eku Lipootí.

Fokotu'u ki ha totongi makehe ki he kau ngāue lainemu'a

'I he tu'unga fakakaukau fakalūkufua ko ia 'a e tui ta'etoe veiveiua, 'oku totonu mo tuha ke taau e totongi fakafoki *back date* ki he monū'ia makehe ko ení, ki he kau ngāue fakatu'utamaki *special hazard allowance*, ma'a e ngāue 'a e Potungāue Mo'uí, ki he vaha'a taimi pē ko ia na'e fakahoko ai 'a e fatongia ko ení. 'Eiki Sea, 'oku 'i ai 'a e ki'i kole, na'a loto laumālie lelei 'a e 'Eiki Minisitā Pa'anga, mo e 'Eiki Palēmiá mo e Hou'eiki Kapinetí, ke fakakau atu 'a e ki'i monū'ia ki he toko 8 'o e ngāue 'a e toko 8 ko ení ko e ki'i pa'anga pē 'Eiki Sea 'e 31,949.84 'Eiki Sea, ko e ki'i fakaivia, 'o 'oatu ki he si'i kakai, neongo na'e 'ikai ke tō 'a e fakatamaki ko ení, ka kapau na'e tō, ko e ni'ihi ko ení, ko nautolu te nau fua 'a e kanongatāmaki 'o e vahefonuá ni. 'Eiki Sea ko e kongā pē ia 'a e Lipooti 'a e motu'á ni, pea fakatau'ange Hou'eiki Mēmipa, 'e hounga kia kimoutolu 'a e ngāue mo e fakatamaki 'oku tō mamafa ai, pea 'oku *forecast* ai 'a Tonga, pea ko e me'a ia na'e moko'i ki ai 'a 'Ene 'Afió 'Eiki Sea. Fakamālō atu 'a e ma'u faingamālié mālō 'aupito.

'Eiki Sea : Mālō. Fakamālō atu ki he ...

<008>

Taimi: 1020-1025

'Eiki Sea: ... Sea e Kōmiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Me'a faka-Sōsiale, Hou'eiki na'e 'i ai e fokotu'u mei he 'Eiki Minisitā Pa'anga ke tukuhifo ki he Kōmiti Kakato 'oku 'i ai ha poupou? Kole atu ke tau pāloti ke tau tukuhifo 'a e Līpooti 1 'o e 2020 Kōmiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Me'a faka-Sōsiale kātaki hiki ho nima.

Kalake Tēpile: Sea 'oku loto ki ai 'a Siaso Pōhiva, Sēmisi Sika, Māteni Tapueluelu, Losaline Mā'asi, Sēmisi Taulangi Fakahau, Penisimani 'Epenisa Fifita, Mo'ale Fīnau, Veivosa Taka, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā e Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Minisitā e Ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā Fonua, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Minisitā Ako, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, Saia Ma'u Piukala, 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō, 'Eiki Nōpele Tu'i'āfitu. Loto ki ai e toko 19.

'Eiki Sea: Ko ia 'oku 'ikai loto ki he fokotu'u kātaki 'o fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: 'Oku 'ikai ha fakahā loto pehē 'Eiki Sea. Mālō.

'Eiki Sea: Mālō Hou'eiki tau liliu 'o Kōmiti Kakato. (**Liliu 'o Kōmiti Kakato -10am**)

(Pea na'e liliu 'o Kōmiti Kakato pea me'a hake ai pē 'a e 'Eiki Sea 'o e Kōmiti Kakato, Lord Tu'i'āfitu ki hono me'a'anga)

Me'a e Sea

Sea Kōmiti Kakato: Tapu pea mo e 'Afio 'a e 'Otua Mafimafi 'i hotau Tongá. Tapu mo e Tu'i 'o Tonga. Tapu mo e Ta'ahine Kuini. Pea tapu mo e Tama Pilinisi Kalauni, tapu mo Ata, Hou'eiki Tala Fonuá. Tapu mo Ha'a Tauhi Fonua mo Ha'a Lotu kae pehē ki he Tonga kotoa pē. Fakatapu makehe heni ki he 'Eiki Sea 'o e Fale Aleá pehē ki he 'Eiki Palēmia 'o Tonga. Tapu ki he Hou'eiki Minisitā 'o e Kāpinetí, Hou'eiki Fakafofonga 'o e Hou'eiki mo e kau Fakafofonga e Kakaí. Tapu foki ki he Kalaké mo e kau ngāué kae kole mu'a ke u hūfanga atu he tala fakatapu mo e me'a talitali lelei ko hotau fakakakato he pongipongi ni 'i he tataki e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea 'o Tonga.

Ko e 'aho ni ko e taha'i 'aho mahu'inga 'Eiki Palēmia ki hotau Tonga 'i he 'uhinga hono 'ilo'i ko e Tonga kita neongo 'oku toki 'unu e 'aho ni ia mo e 'uhinga 'o e tohi fakauike 'o e tu'utu'uni ho 'ofisi mo e Pule'anga ka ko e 'aho mahu'inga eni kiate au ko 'eku Tongá ko e 'uhinga ko e 'aho ni, ko 'eku lau ko e Pule'anga Tongá ko e 'uhingá ko e 'aho ni. Ko e lava ke u folau 'i he mahu'inga hoku Tongá hono 'ilo'i mei tu'apule'anga ko e 'aho ni. Ko e 'ū 'ofa mo 'etau talite pea mo e lelei 'o e 'aho ni 'oku 'i loto fakamāmani lahi ia 'ia kitautolu hotau Tongá 'i māmani. Mahalo 'oku 'uhinga pehē 'a e faifekau na'e mokoi 'a e 'Uluaki Fā ke teu'i pehe'i hotau Tongá neongo 'oku si'isi'i e ki'i fonua 'oku tu'u 'i 'ōsení ka ko ha 'aho pehe ni ko e 'Otua mo Tonga ko hoku Tofi'á 'oku Tonga ai 'a Tonga 'i māmani. Ko Tonga pehē 'i he fatu 'o e hā'elea 'o Pilitānia 'o e 1950 tupu fie lau si'a ipu ne fonu mahuohua ko ha Tonga 'oku tatau pē ia 'i he la'ā mo e 'uhá, ko ha Tonga 'o e 'aho ni ko ia ia 'oku tau nunu ai 'i he ngaahi palanite 'o māman ko eni. Pea ko e fakalea 'a e motu'a tu'a ni he 'aho ni 'o e mahu'inga 'o e 'aho ni mo e 'uhinga 'o e Konisitūtoné taha pē 'eku fakahoha'a hoku Tongá tonu e 'utá ko ha 'uta, ko e ongo'i 'oku fai 'aki e fakakaukau 'a e Tongá tonu hono fa'ungá. Tonu e taumu'á. Tonu e fatu'anga 'o e nono'ó ...

Taimi: 1025-1030

Sea Kōmiti Kakato: ... 'i he 'uhinga 'o e nonofo 'a kāingá 'i he *communal system* 'ena fetaliaki mo e 'Otuá. 'Oku 'i ai e tau'atāiná mo e Konisitūtone. 'Oku talanoa ki ai e 'aho ni he talamu'aki 'o e fatu tohi 'a Faifekau Sione Lātūkefu 'o e Konisitūtone 'o e 1975 ko e talateu 'a e kuonga hono fā. Hou'eiki mou me'a 'o lau pea 'e mahino ai 'a e 'uhinga 'o e 'ahó hotau Tongá. Ko māmani ko hono ma'u e tau'atāiná kuo pau ke fai e lingi toto. Ko ha lingi toto 'i ha pue 'o ha tokolahi ka ko hoku Tongá he 'aho ni ko u monū'ia na'e fakamā'opo'opo pē 'e he tokotaha.

Tonga ia 'oku tau tofi'a 'aki ai 'a e 'Otuá 'i he tomu'a tali tōmu'a 'ene kelesí 'i he'ene tofi'a 'aki kitautolu. Tonga monū'ia mo tau'atāina he lotu folofolá ia. Pea fokotu'u ai e 'aho ni ko ha 'aho ia 'o e 'Uluaki Fā. Fiema'u hotau Tongá ke tau muimui 'a e ngaahi taki lelei mo e me'afua totonu 'o e tali lotú mo e tui 'Otuá mo e 'uhinga e pule'anga kakató mo e malú mo e koloá 'o e tau'atāina 'i he pule ki he'ete koloá mo e mahu'inga 'o e fonuá he kelekelé ko e tangata ke tau hangē ā ko e maa'imoa ola ha Pule'anga Tonga 'o kitautolu he 'aho ni ke tau to e fononga ha to e ta'u 'e 200 pē ko e 100 tupu. Hake pē ngaahi peau Hou'eiki, tau fehu'i ko e hā e me'a kuo hokó ka kuo pau ke tau fatufatu 'o 'ikai li'aki e 'aho ni he ko e 'aho ni ko e matapā ia kuo ava ko ia te tau fononga mo iá.

Fai ai e talamonū ko eni tapu mo loto tatau 'a e mahu'inga 'o e 'aho ni ki he Tonga kotoa 'i hono fatu 'e Toketā Molitoni 'o e mahu'inga ha 'Otua na'e tali lotu ma'a hono kakaí 'oku pehé ni 'a e fakalea 'a e motu'a ni ke u fakafofonga'i ki he mahu'inga 'o e 'aho ni he fatu 'a e punake ko Molitoni. Tuku ke ne mafeia 'ene ngaahi pule mo e ngāue fulipē. Tuku ke ne monū'ia hokohoko ha 'aho pehē 'a hotau Haú mo hotau Moheofó pea 'ai 'Eiki ke fuoloa 'a e melinó mo e 'uhinga 'o e 'aho ni pea taufetuku ha koloa tauhi homau Haú 'o malu'i 'a Tupou.

Hou'eiki ko u talitali lelei kimoutolu mo e mahu'inga 'o e 'aho ni ke 'uta ki ai 'etau ngāué ke tau fatufatu 'a e fa'unga mo e fa'unga 'a e anga 'o 'etau ngāué ke 'oua te tau tūkuamama'o ka tau nofo he me'a 'oku mo'oní. Ko ia ia te tau to e ma'u ai ha Tonga 'apongipongi pea mo e kaha'ú. Te u ngata mei ai ka kiate au 'i he mahu'inga 'o e ngāue ko ení mo hono Lao he 'ikai to e fai ha me'a kehe, kehe ia mei he ngaahi Lao fakavavevavé ka 'oku mahu'inga e Lao ko ení. Ko e maama lelei kiate aú kuo mahino 'a homou feme'a'akí 'i he'etau Fakamatala Patisetí. Kuo tau ki'i tūkuamama'o pea 'oku 'ikai ke u to e loto ke 'i ai ha 'ū me'a ke ne māuea 'a e lelei 'o 'etau ngāué ke hoko atu ā 'etau ngāué he 'oku 'ikai ko e ngatá pē eni. Kae me'a mai 'a e Nōpelé kae 'osi kae toki fakahoko atu 'eku tu'utu'uní. Mālō.

Fakamanatu ki he Pule'anga ko e Pule'anga Tonga eni

Lord Tu'ivakanō: Tapu mo e 'afio 'a e Tolu Taha'i 'Otuá 'i hotau lotolotonga. Tapu mo e Feitu'ú na Sea pea mālō 'aupito e akonaki lelei ...

Taimi: 1030-1035

Lord Tu'ivakanō: ... pea 'oku tau loto kotoa pē ke pehē, anga 'etau fononga hotau fonua, pea

ko e ki'i fonua si'isi'i eni. Pea kuo u tui na'e fa'a fakamāhino pē ki Taumu'a mei he ngaahi Pule'angá kuo maliu atu. Ko e Pule'angá Tonga eni, 'oku i'ikai ko ha Pule'angá eni 'o hai mo hai, he ko e me'a pē 'oku hoko ko 'etau hanga 'o fakatupu 'a e 'ā vahevahe. Ka 'oku faka'amu pē ko e Pule'angá Tonga. Ha'u kinautolu 'oku hoko mai 'o hoko atu e ngāue.

Pea ko ia, tapu mo e feitu'u na Sea, mālō 'aupito e fai e fatongia pea 'oku ngaholo lelei pē hotau vaka pea 'oua te ke fa'a tokanga ki he lau 'a e kakai mei tu'a he 'oku 'ikai ke nau 'ilo ha me'a. Pea tapu mo e 'Eiki Palēmia kae'uma'ā e Hou'eiki Kapineti pea tapu ki he Sea e Fale Alea, 'āsinga ai he 'oku hangē homau tafa'aki 'oku avaava hangē ha avaava ha potu nifo ko ē 'oku, ka 'oku ou fakafongia atu pē Hou'eiki, pea tapu ki he Hou'eiki Fakafongia e Kakai. Mālō mu'a ho'omou laumālie lelei ki he pongipongi ni, tau ma'u e 'aho lelei ko eni.

Sea, mahalo ko me'a ia ko eni na'e tonu ke fakahoko atu ia he 'etau kamata ka ko e ki'i manatu pē koe'uhi ko e fatongia 'oku mahu'inga 'aupito pea 'oku ai 'a e 'ofa lahi atu Palēmia. 'Oku 'ikai ko ha fatongia ma'ama'a 'a e fatongia pea pehē ki he Kapineti. Ka ko e fie tokoni pē he kuo lahi 'a e feme'a'aki mo e ta'efemāhino'aki pea mo e ngaahi ta'efietukulolo. Ka ko e anga 'etau ngāue foki, te tau tokoni kia kinautolu 'oku fakalele hotau fonua 'i he 'aho ko eni. Ka kuo u poupou atu pē ki he Pule'anga, pea poupou ki he kau Fakafongia ki he ngaahi tokoni 'oku fai.

Sea, ko e ki'i vahevahe atu pē koe'uhi ko e fatongia na'u 'i ai 'aneafi. Ko 'etau Patiseti foki 'oku tau lele ai 'i he taimi ni 'oku fe'amokaki pē ko e *deficit*. 'I he manatu ki 'aneafi Sea, neongo na'e 'i ai 'a e *deficit*, ka ko e founa na'e ngāue'aki ia 'e he Potungāue, ko e feinga pē ke palanisi 'a e Patiseti. 'A ia na'e fa'u pehē pē ia, fa'u pē ia ke palanisi, 'a ia 'oku 'ikai ke hā mai 'a e *deficit* ia. Na'e 'i ai pē fo'i *gap*, ko e *budgetary gap*, pea ko e tōnounou ko ē 'a e Patiseti fakalukufua. Ka na'e taumu'a pē ia Sea ke toki fakakakato he 'e he hoa ngāue, pē ko e ngaahi *donor partners*, 'a e tōnounou ko 'eni, 'a ia, ka 'oku hā mai foki kuo pau ke kumi ia he taimi ni, ko e ngaahi tōnounou kuo pau ke kumi 'a e fakapa'anga ko ia. Pea ko 'eku tui 'e toki fakamāhino pē ia 'e he 'Eiki Minisitā.

Ko e tu'unga 'oku 'i ai 'a e fonua Sea he taimi ni pea mo ia 'oku hā mai, 'oku 'i ai 'i he fa'a toutou feme'a'aki, 'oku 'i ai 'a e uesia lahi, ka 'oku hā pē ia 'i he Patiseti, uesia lahi faka'ekonomika. Pea ko e tu'u ki he kaha'u Sea, 'i he vave mai 'oku to e fakatu'utāmaki ange kapau 'e mahino mai 'oku holofa 'a e pa'anga hū mai mei hotau kakai 'i muli. 'A ia ko e *remittance* pē ko e ngaahi pa'anga ko eni 'oku laku mai mei hotau ngaahi fāmili, kakai mei Tonga 'oku ...

<003>

Taimi: 1035-1040

Lord Tu'ivakanō: ... 'i ai 'a e falala lahi ki ai kae mahino 'e to e holo lahi ange, he na'e meime i fe'unga mo e 200 miliona, ke mou sio ange ki he pa'anga lahi 'oku uesia koe'uhi ko e mahaki faka'auha ko eni 'oku lolotonga 'i he funga e maama 'oku tau 'i ai.

Sea kā holo lahi 'eni, tau pehē pē holo 'aki 'a e pēseti 'e 50 Sea, pea ko e fehu'i ko e fiha heni 'e uesia 'aki 'i he fonua 'i he tupu faka'ekonōmika, pea ko e hā leva 'a e palaní. Mahalo ko e me'a ia 'e toki fakakaukau 'a e Pule'angá ki ai. 'I he taimi ni 'oku 'osi kuo tau 'oku 'osi ongo mai pē, kuo fakahoko 'a e ngaahi fakahakeaki'i hākeaki'i fakapa'anga 'a ia ko e *fiscal stimulus* pea na'e

‘osi fai pē ‘a e lave ki ai ‘a e kau Fakafongá, kā ‘oku ou tui Sea, ko e *side step* hono uá ia. ‘Oku lahi ‘a e ongoongo ‘oku ongo fakamāmani lahi Sea, pea hangē ko e ngaahi fonua kaungā’api ‘a hono kamata ‘aki ‘a e fakanonga ‘a ia ko e fakanonga ko e *economic stabilization*, makatu’unga ‘i he tu’unga, ‘oku tau ‘i ai ‘i he lolotonga ni.

Hangē ko ení Sea, ki’i fakakaukau’i pē ‘e fēfē ‘a e fu’u pa’anga lahi ‘i he ‘ū pangikē, ‘a ia ko ‘etau lau ai ki he *liquidity*, he ‘oku tui ‘oku lau teau tupu miliona lahi Sea, ‘oku tau ngāue‘aki ‘a e ngaahi me’a ngāue fakapa’anga ‘a ia ko e *monetary instruments* ke pukepuke ‘a e ‘ekonōmika ‘a e fonua. Pea ‘oku tau tufa pa’anga tautolu ‘i he founa ‘oku ‘ikai fu’u tokoni ki he pukepuke, kae tafunaki ‘e ia ‘a e tō lalo faka’ikonōmika Sea.

‘Oku fakamāmani lahi pē ‘a e ngāue‘aki ‘a e fakamole ‘a e Pule’anga Sea, he taimi tō lalo, pea ko e ngaahi *crisis* ke ne pukepuke ‘a e fonua. Hangē ko e tanu hala, pea ‘oku tonu ke ‘oua holoki ‘a e vahe he ‘oku kau mo ia hono pukepuke, ‘a e vahe ko eni ‘a e kau ‘a e *public servants*. Mahalo ‘Eiki Sea ko e me’a mahu’inga heni ko e fakamahino mai ki he fonua ‘a e founa ‘oku fai ‘e he Pule’anga ‘i he taimi nounou ‘a ia tau pehē ko e *shortened*, ko e taimi lotoloto pē ko e *medium term*, mo e taimi lōloa ki he *long term*, makatu’unga he ‘oku fanongo mai ‘a e ngaahi pisinisi ‘anautolu kau pisinisi, ko ia ‘oku mau fakatupu ‘a e ma’u ngāue pea to e tānaki mai ‘etau vahe mo e fua fakamole ‘a e fonua. Ko e *private sectors group* ‘oku mahu’inga ‘aupito Sea ‘i he ke nau fengāue‘aki mo e Pule’angá, kaekehe ko e me’a ia ‘a e Pule’anga, ko e palani, ko e hā ho’omou palani, ‘oku ‘ikai ke fie kaunoa ki he me’a ko ia.

Kā ko e ngaahi me’a pē ia na’e fai ‘a e fakakaukau ki ai koe’uhí ko e taimi na’a ku ‘i ai, ‘oku mahu’inga ‘aupito Pule’anga ‘a ho’omou fokotu’utu’u ‘oku fai, kā ko e ‘oatu pē ki’i vahevahe ko ia na’a tokoni, pea kapau he’ikai ke tokoni mālō pē kā koe’uhí ‘oku tau faka’amu ke tau ngāue fakataha mo tau nga’unu, he ‘oku ou tui ‘oku ‘osi taimi ke tau hoko atu ki he’etau patiseti, ‘e to e ‘ohake pē me’a tatau ‘i he patiseti. Kā ‘oku ou faka’amu pē na’a tokoni atu ki he me’a ko ia ‘Eiki Minisitā, kā ‘oku tuki ‘i ai ha fakalahi pē ko ha ke ke tuki fakahoko atu ...

<005>

Taimi: 1040-1045

Lord Tu’ivakanō: ...Kā ko e ki’i me’a ia ‘oku fakahoko Sea pea mālō ‘aupito

Sea Kōmiti Kakato: Mālō ‘aupito ‘Eiki Nōpele pea kuo maama mai ho’o me’a fakamā’opo’opo ko u lave’i mahalo ko e fakamā’opo’opo ia ‘o ‘etau feme’a’aki Hou’eiki kiate au ka ‘i ai ha ta’efiemālie pē loto ki ai ‘oku tau hokohoko pē ‘etau ngāue ko ‘eku tui ‘oku ‘i ai pē lea ‘o e Fale ni tau taulatu’u tuku ia te tau lōlōa tautolu ai tau ō mai tautolu ‘o ‘ai e lao ‘oku tu’a lao ia ‘a e ngaahi faka’uhinga mo e *personal*, pea ‘oku ou tui te mou laumālie lelei hangē ko e me’a ‘a e Hou’eiki ko e fu’u ho’ata ē ko e sino totonu ē pea tuki hū ai homou feme’a’aki e mahu’inga ‘o e ngaahi fatongia mo e mahu’inga ‘o e ngaahi *vote* mo e ngaahi vā ‘o e pa’anga mo e fakamahu’inga’i ‘o e ngāue te mou lava ‘o me’a lelei ai. Ko ‘etau tau tautolu ‘i tu’angalu ko ē tau iku tautolu ki he ngaahi feitu’u mama’o, kā ko u sio ‘oku mou kei feme’a’aki pē kā kiate au ‘i he’eku fakamaau mo ‘eku tu’utu’uni ‘i he laumālie ‘e lelei ai hotau Fale ni kae lava ke tau fononga lelei ai ke ikuna e fu’u ngāue ko eni ‘oku fokotu’u mai ma’a hotau Pule’anga, ma’ae kakai, ma’ae

lelei mei tu'apule'anga ke tau fakamā'opo'opo pē mo tau 'unu leva ke fai mo tau a'u he ko e uike kaha'u pē ko u lave'i 'i he 'uhiga 'oku fai 'a e ngaahi faka'uhinga ko eni ko e taimi 'oku mahu'inga 'aupito, ha taimi 'oku tau tatau ai mo māmāni 'oku 'ikai ke totonu ia ke tau fakekitautolu ke tau hanga 'o puke 'a 'etau ngāue ke fai mo fakahoko, me'a mai Fakafofonga.

Sēmisi Sika: Tapu mo e Feitu'u na Sea pea pehē ki he toenga e Hou'eiki Mēmipa 'o e Kōmiti Kakato kae 'oatu pē mu'a 'e Sea e ki'i fakakaukau ko eni. Kimu'a pea u fakahoko atu 'oku ou lotu pē ke mahino 'aupito pē 'oku mau 'oatu 'a e faka'apa'apa kakato ki he mafai faka-Konisitūtone 'o e Pule'anga 'o e 'aho ni ke fakahoko 'a e anga 'o 'enau fakakaukau. Ko e ngaahi feme'a'aki ko eni 'o e ngaahi 'aho kuo mahili atu ko e langolango vaka atu pē 'a e ngaahi me'a ke fakamahino pē ke fononga lelei 'a e langa fonua 'i he fo'i laumālie ko ia ko e ngāue fakataha pea mo e femahino'aki.

Kole ke tukuange 'aho ni ke fakamalanga faka'osi kau Fakafofonga he Fakamatala Patiseti

Ko u kole pē Sea 'oku mahino 'aupito pē 'a e taimi ke fakamā'opo'opo pea fakavave'i e ngāue ke vave fakatatau ki he fiema'u 'a e kakai. Ko 'eku kole pē Sea 'ikai ke u tui au ia te tau to e tau toloi 'i he kaveinga ko eni 'o to e 'ova atu ki he uike kaha'u ko u kole pē houa pongipongi ko eni 'o e pongipongi ni ke fakamā'opo'opo atu faka'osi'osi atu 'a e ngaahi me'a pē ke tokoni ki hono fakamahino'i ki he kakai pea pehē foki ki he Hou'eiki Mēmipa e Fale 'a e ngaahi me'a 'oku 'i he'emaui ngaahi fakakaukau ke tokoni ki he langa fonua 'oku fakahoko pea kapau leva 'e to e ki'i ope atu 'i he pongipongi ni ki 'aho'atā ko u palōmesi atu Sea he 'ikai ke to e 'ova atu ia ki he uike kaha'u. Ko u kole pē ke tuku mai mu'a ha faingamālie ki he tu'unga mātu'a ni ke faka'osi'osi atu e anga 'emaui fakakaukau fakahangatonu mo e kaveinga ko eni 'oku lolotonga kimu'a pea tau hoko atu ki he ngaahi polokalama mo e ngaahi *vote*. Ko ia pē Sea mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō Fakafofonga me'a mai 'Eiki Minisitā

'Eiki Minisitā Pa'anga: Tapu mo e 'Eiki Sea pea tapu mo e Hou'eiki Mēmipa e Kōmiti Kakato. 'Eiki Sea 'oku fiefia e motu'a ni he 'aho mo e 'uhinga 'o e 'aho ni ko e 'aho fakahisitōlia eni ki he fonua pea mo e Tonga ke ongo'i ko e Tonga ia ko e 'uhinga ko e 'aho ni. Pea 'oku ou tui 'Eiki Sea ko e 'uhinga ko ē pea mo e taimi pea 'oku tonu ke fakahaa'i ia ki ho Fale 'Eiki 'enau faka'apa'apa ki he mahu'inga 'o e 'aho ke ngāue'i e fonua. Ko e miniti kotoa pē 'oku fakamoleki he Fale ni kae 'ikai ke tau ngāue kimu'a 'oku mole ia...

<007>

Taimi: 1045-1050

'Eiki Minisitā Pa'anga : .. pea 'e 'ikai ke to e foki mai ia. 'Oku fiema'u ia ke 'ave 'a e pa'anga ko iā ke 'ave ke fakahoko'aki ha ngaahi ngāue 'aonga 'Eiki Sea. Na'e fakahua 'aki 'e he Fakafofonga 'e taha 'Eiki Sea, 'a e me'angāue 'i he 'aho ko ē 'a e peleti kalamifoní. Na'e fa'a ui 'oku makohi, ko u tui ko e 'ahó ni ia 'oku matoli. He ko e 'uhingá 'oku vilovilo pē ia ko e fo'i hiva tatau pē 'oku ne tā maí. Hangē ko ē, pea ko e tu'o taha tu'o ua pē 'a 'etau foki ki he me'a tatau pē 'Eiki Sea. Ko e 'Eiki Palēmiá kae'uma'a 'a e Hou'eiki Minisitā, 'oku faufaua e ngaahi fatongia kehe 'Eiki Sea, ke nau tokanga ki ai. Ko e fatongia faka-Konisitūtone eni pea 'oku mahu'inga 'a e fakakakató. Kuo

pau ke tau fai faka'atu'i, ko e 'uhingá ke lava mo e ngaahi fatongia, he 'oku lele mo'ui 'a e Pule'angá he 'ahó ni. 'Oku ai e ngaahi fatongia lahi ke fakahoko, pea 'oku tatali mai ia, ko e 'uhingá ko 'etau patisetí 'Eiki Sea. Ko ia 'oku ou kole atu 'Eiki Sea, ke tukuange ā mu'a hotau vaká ka tau folau. Hangē ko 'eku fakahoha'a na'a ku fai kimu'a atú, 'oku toe 'a e ngaahi lao lahi 'aupito ia ke fakahū mai ki ho Fale 'eikí. Ko e faka'amu 'a e Pule'angá, ke lava 'o tali kimu'a pea toki tāpuni 'i he 'Aho 30 'o Suné. Pea kapau ko e fakakaukau ē kuo 'omai 'e he Hou'eikí, te nau tautaula pē heni mo e uike kaha'ú, 'Eiki Sea, ko u kole atu, tau fononga mu'a he maama 'o e akó mo e lotú, ke fe'unga mo e 'ahó, mo e 'Aho 4 'o Suné. Mālō 'Eiki Sea.

Sēmisi Sika : Mālō Sea kau hoko atu pē mu'a kātaki, 'o fakatonutonu atu pe. 'Oku 'ikai ke fai ha lepa ia mo ha lī taula heni Sea. 'Oku mahino 'oku mea'i pē 'e he Feitu'ú na, 'oku te'eki ai ke fu'u aata mai 'a e ngaahi me'a ia, na'e 'eke ko ē ke fakamahino'í. 'Oku ou pou pou au ia ke fai mo tau lalaka atu, ki he 'esitimetí mahalo na'a toki mahino ia 'i ai. Ko 'eku kole pē 'aku ia 'a e faingamālie faka'osi ko ení Sea, ko e 'aho eni e tau'atāina, ke 'oatu 'a 'emau tau'atāina kakato ki he anga 'emau fakakaukau.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō Fakafofonga, mahu'inga e tau'atāina kae'oua 'e maumau'i e laó mo e tuai e taimi e ngaahi ngāue ki he Pule'angá. Me'a mai Fakafofonga.

[Tokanga ke fakatonutonu fakalea mei Fale Lahi fekau'aki mo e tanu hala Kauvai](#)

Sēmisi Fakahau : 'Eiki Sea fakatapu atu ki he Feitu'ú na, fakatapu ki he 'Eiki Sea 'o e Fale Aleá, fakatapu ki he Fakafofonga Hou'eiki Nōpele e fonuá. Pehē foki 'a e fakatapu ki he 'Eiki Palēmia pea mo e Hou'eiki Minisitā e Kapinetí, mo e Hou'eiki Fakafofonga ko ia 'o e Kakaí. Ko e kole pē Sea ke 'oatu mu'a 'a e ki'i fakama'ala'ala mo e ki'i fakatonutonu pē ki he me'a ko ia na'e tukuatu 'e he motu'á ni ki he Fale 'eikí ni, fekau'aki mo e fakalea ko ia 'o pehē ko e fekau mei Fale Lahi 'aneafi. Koe'uhi na'e tuku ko ē 'a e Falé 'aneafi, na'e ki'i hoha'a 'a e fakakaukau 'a e motu'á ni, koe'uhí ko e angamaheni pē ia 'oku tau anga kotoa ki ai, 'oku 'ikai ke foki ke kaunoa foki 'a Fale Lahi ia 'i he ngāue ko ia 'a e Pule'angá mo e fonuá. Ko ia ai na'a ku toe foki 'o fetu'utaki ki he 'Ofisakolo ko ia na'e fetu'utaki mai kiate aú, 'Ofisakolo 'o Longotemé, ke fakama'ala'ala mai ke mahino, pea mahino 'aupito. 'Oku ou loto pē ke u tukuatu 'a e me'a ko ia na'e hokó. Na'e lele atu 'a e 'Ofisakoló, pea mo hono hoá 'i he me'alele ki Kauvai, loto Kauvai, 'a ia ko e teuteu faka-Tu'i eni ko e 'oku 'i ai 'a e 'api 'Afio'anga 'o 'Ene 'Afio. 'O na fakatokanga'i atu 'oku hā'ele lalo mai 'Ene 'Afio pea mo e sōtia 'e taha 'i he halá. Pea na tu'u leva 'o fakalea atu, pea na'e folofola mai leva 'a 'ene 'Afio ki he 'Ofisakoló 'o pehē: 'Ofisakolo, 'oku sai, he kuo kamata hono fakalelei'i hotau halá, pea tali leva 'e he 'Ofisakoló 'o pehē: 'Io 'e Ho'o 'Afio, ka 'oku kei lahi pē 'a e ngāue ke fai ke fakalelei'i hotau halá, pea te u fetu'utaki kia Sēmisi, ko homau Fakafofonga Fale Aleá, ke ne fakamanatu ki he Pule'angá, ke fakalelei'i 'a e halá, koe'uhi na'e me'a mai foki 'a e tangata'eiki Palēmia pea mo e Hou'eiki ...

<008>

Taimi: 1050-1055

Sēmisi Fakahau: Minisita 'o fakahoko 'enau fakataha 'i Tongatapu 8 ...

'Eiki Minisita Fonua: Sea, ki'i fakatonutonu atu

Sea Kōmiti Kakato: ‘Io, fakatonutonu

‘Eiki Minisita Fonua: Sea, tapu pea mo e Fakafofonga ‘oku ‘ikai ke ‘ilo ‘e ha taha ia pe ko e fakakata ‘a e Tu’i pe ko ‘ene fakamaatoato. Ko u kole atu ke tuku, ko ‘etau toki fakatau folofola ki he Tu’i ko e fo’i me’a fakafo’ituitui, ‘oku ‘ikai ke ‘omai ia ki he Fale ko eni.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō. Fakafofonga ko u lave’i ‘e au kuo fe’unga ‘a e feme’a’aki ko ena. ‘Oku toe ‘etau ki’i taimi si’isi’i kuo fai e kole mai ke ... ke to e me’a mai

Sēmisi Fakahau: Ko ia. ‘Io pea fokotu’u atu ‘e he ‘Ofisakolo ‘o ne fakamanatu atu pe na’e fai pe ko ē fakataha...

‘Eiki Minisita MEIDECC: Sea, ko e ‘uhinga ‘a e me’a atu ‘a e ‘Eiki Nōpele ko ‘ene kole ke, *it’s not an issue*. ‘Oku ‘ikai ke ha palopalema ia pe ‘e tanu pe ‘a e hala ia. ‘Oku ‘ikai ha me’a ia ‘e hoko ai. Ko e koloa pē ena na’e ‘osi fakahoko mai ‘aneafi pea ‘oku laumalie ‘a e ‘Eiki Palēmia ke fakakakato ‘a e ngāue ko ia ki ai pea ‘osi ai pe.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō Minisita ‘e Fakafofonga, ko u lave’i ‘e au mahalo kuo fe’unga na’a fehalaaki kae faka’ilo kitautolu he’etau ‘ave ‘a e me’a ko eni. ‘Oku ‘i ai pe ‘a e ngaahi *command* ia ‘oku ha’u ‘i ha hā’ele ki ha feitu’u, na’a faifai pea taofi ‘e Fale Alea ‘etau feme’a’aki ko eni. Ko u tui mahalo kuo fe’unga

Sēmisi Fakahau: Sea ‘oku mahu’inga ‘aupito kiate au ‘a e me’a ko eni na’e me’a mai ‘aki ‘e he ‘Eiki Nopele na’e ‘ikai ke u fakahoko atu

Sea Kōmiti Kakato: Pe’i lea mai he ‘oku toe si’i ‘a e taimi ka tau toki foki mai ke fai ‘etau ngāue.

Sēmisi Fakahau: Ka na’u fakafetu’utaki ‘anepō ki he ‘Ofisi ‘o e Palasi ‘o fakahoko ki ai pea ko e tokotaha na’e fetu’utaki mai, na’e fakahoko mai ke u fakahoko ki he Fale Alea ‘a e fakatonutonu mo e fakama’ala’ala ko eni he ‘oku mo’oni ‘aupito ‘a e me’a ko ia. ‘Oku totonu he koe’uhi kuo ‘osi tukuange ko eni ‘aneafi, na’a ma’uhala ki ai ‘a e mitia mo e ngaahi me’a ko ia ‘o nau fakahoko ai ha me’a. Pea ko e ‘uhinga ia ‘a e fakahoko atu ai. ‘Io pea ko e me’a pe na’e fakahoko ange na’e ‘osi fakahoko ‘a e fakataha e ‘Eiki Palēmia pea mo e ...

‘Eiki Minisita Ngoue: Sea kole pe ke u ki’i tokoni ki hoku tokoua ki he Fakafofonga Kakai fika 8. Ko u fie tokoni pe ki he Feitu’u na ke ke fakamolemole ‘oua te ke to e me’a ki he me’a fekau’aki mo e ‘isiu mo e me’a na’a ke me’a mai ki ai ko e folofola ‘a ‘Ene ‘Afio. Koe’uhi ko ‘aneafi, taimi na’a ke me’a mai ‘aki, na’e fu’u tokanga e fofonga e Hou’eiki ki ai. Pea kuo ‘osi pehē atu pe ‘Eiki Palēmia, ‘io ‘e ‘ai, pea ngata ai. ‘Oua te ke to e ... he na’a ku meimei ‘oatu ‘e au ‘a e fo’i talanoa fakaoli he’emau nofo ko ia ‘i Matahiva ka u ‘oatu ‘a e fo’i talanoa ko eni ke ke mea’i. ‘I ai ‘emau fu’u mohokoi, mohokoi matala. Pea na’e ‘i ai ‘a e ki’i fine’eiki ko u fa’ē ‘aki pe ‘e au na’e nofo ‘i Loto’ā. Ko ‘ene ha’u ma’u pe ‘a e fine’eiki ko eni ‘o talaange ki he’eku fa’ē. Ko e folofola eni mei Fale Lahi ko e ‘ai mohokoi, pea kuo mau toki kaka ‘o toli, ko au mo hoku fanga tokoua ‘o toli, ‘ai ‘a e kato mohokoi, ‘alu ‘a e fine’eiki mo ia. Fai atu fai atu tu’o fā, to e fotu ange ‘a e fine’eiki kuo ki’i hoha’a ‘eku fa’ē pe ‘oku mo’oni nai ‘a e talafekau ko eni. Pea ki’i pehē atu mau nofo pe hanga

atu ki palasi ia ‘o tu’u ‘o kamo atu pe ki he ni’hi pe mātu’a ngāue ai.. Ki’i faka’ilonga atu ki ai nau ki’i talanoa pe mahino, tā ‘oku anga fai ‘aki pe ia ‘e he fine’eiki ko eni ko ‘ene fotu mai ‘aki e fa’ahinga founa ko ia. Mau toki hahaka hake kimui pea ta’ofi ‘a e ngafa fatongia ko ia. ‘Eiki Sea ka ko u nofo pe ‘o manatu’i lelei e me’a na’a mau fakahoko he ‘aho ko ia. Ka ko u kole pē au ki hoku tokoua ko eni. Ko hoku tokoua foki ko eni tapu pe mo moutolu ‘e Hou’eiki, ko e me’a pe ia ko ‘ene me’a ‘i Folaha ka ko ‘ema lele mai ko Ofu mo Olo’ua ko e famili pe ‘e taha. Lahi ‘a e ...

Sea Kōmiti Kakato: Fe’unga ā Minisita kae faka’osi mai a he ko u lave’i... ‘oku hoha’a ‘aupito ‘a e Fakafofonga ke fakalelei ...

‘Eiki Minisita Ngoue: ‘Ikai, ko u ongo’i he ko hoku toto, ko u kole ange ki ai ke ‘oua to e me’a ia ki ai ‘oku fe’unga ia.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia.

Sēmisi Fakahau: Ko ia. Sea ka u ki’i fakamā’opo’opo mai ai pe. Na’e finangalo lelei pe ‘a ‘Ene ‘Afio ke fakalelei’i e hala. Pea na’e lele atu ‘a e motu’a ni he mālōlō ‘a e Fale ‘aneafi ‘o

<009>

Taimi: 1055-1100

Sēmisi Fakahau: ... a’u tonu ki he hala ko eni pea ‘oku mo’oni pē ‘oku fiema’u ke fai e ngāue ki ai pea ‘oku fakamālō ki he ‘Eiki Palēmiá koe’uhí ko ‘ene loto lelei ko ia ke fakahoko e ngāue ko eni. Pea ‘oku ‘i ai ‘a e pou pou lahi ‘a e motu’a ni ki he polokalama ko ia ke fakalelei’i ‘a e ‘ū halá.

‘Eiki Minisitā Ngoue: Sea, kole pē ke ‘oua ‘e faka’osi ‘a e Fakafofongá ko u kole atu ki’i me’a mai angé he mokohunú. Ki’i me’a mai he mokohunú fu’u tokanga ‘aupito ko u tokanga ‘aupito ki he ki’i me’a mai angé he mokohunú he na’e lahi e hoha’a e Fale ni ki he mokohunú.

Sēmisi Fakahau: Ko ia.

Sēmisi Sika: Sea ka u tokoni atu mu’a au ia. Ko u kole atu pē mu’a ke tau ki’i fakamā’opo’opo’i ‘a e ki’i *issue* ko eni ‘oku lolotonga fihí ko eni he taimi ní e tanu halá ke ‘osi kae fai mo tau hoko atu ki he ‘Esitimetí ‘o toki ...

Sea Kōmiti Kakato: ‘Io. ‘Oku ou lave’i lelei he motu’a ni. Ko u tuku atu pē au ke mou fiemālie ko e ‘uhinga e ‘aho ni. Ke ‘oua te tau tatau mo e hoha’a mai ‘a e kakai ko ē ‘i tu’á hetau ngāue ‘oku tau fai he Kupu 70 mo e Kupu 73 ‘a e Konisitūtoné he Fale ko eni.

Sēmisi Fakahau: ‘Io ko e me’a fekau’aki mo e mokohunú ko e, ‘Eiki Nōpele na’e ‘osi fokotu’u pē ‘aneafi ke toloi atu mu’a ki he ‘asenita fika 5.3 mahalo, ‘io ko ia ke tukuange fakataha mai ai pē. Mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō Hou’eiki. Tau mālōlō ai.

(Na'e mālōlō 'a e Falé.)

<002>

Taimi: 1120-1125

Sātini Le'o: Me'a mai e Sea Kōmiti Kakato.

Sea Kōmiti Kakato: Hou'eiki, mālō homou laumālie. Kiate au e 'osi e feme'a'aki 'anenai, ko e taimi ni kuo māama lelei kiate au e feme'a'aki. Ka mou laumālie lelei 'eku kole atu ko eni ke tau hoko ā mu'a ki he'etau vouti ko e ngaahi ngāue hoko e 'esitimeti, patiseti. Ka kuo u lave'i te mou laumālie lelei pē ki ai. Me'a mai Fakafofonga, ko 'ene 'osi eni, tau hoko leva 'o kamata he Vouti 1. Mālō.

Dr. Saia Piukala: Sea, tapu pea mo e feitu'u na.

<003>

Taimi 1125-1130

Dr. Siaosi Pohiva: Pea 'oku ou fakatapu heni ki he 'Eiki Palēmia 'o Tonga, Hou'eiki Fakafofonga 'o e kau Nōpelé, pea pehē ki he kau Fakafofonga ko eni 'o e Kakai.

Sea, hangē pē ko e feme'a 'aki 'aneuhú Sea, na'e 'i ai 'a e faka'amu 'a e tēpile ni na'a lava 'i he 'aho ni ha'atau ki'i fakamalanga 'i he *Budget Statement*, ko e faingamālie faka'osi pē ia 'o e kau Fakafofonga. 'Eiki Sea ko e uike kaha'ú ia 'osi tali 'e he Fale ni ia 'a e 'esitimeti.

Tu'utu'uni Sea Kōmiti hoko atu alea'i ngaahi vouti he 'Esitimeti

Sea Kōmiti Kakato: Fakafofonga kuo 'osi mahino kiate au ia 'a e 'uhinga ho'omou feme'a'aki 'i he uike ko eni 'e ua ko eni. 'I he mahu'inga 'o e feme'a'aki 'i he hala, 'o fakamaama mei he tēpile 'a e Pule'anga, 'a e ngaahi fa'unga ngāue 'a e Pule'anga, 'i he 'uhinga 'o e 'o hono pa'anga mo e mahu'inga 'o e pangikē, mo e fakamahu'inga'i 'o e Kōvití mo e ngaahi me'a kehe. Pea 'oku ou lave'i he'ikai ke u to e tuku ke tau to e hoko atu he ko hono 'uhingá 'oku kamata ke fai 'a e longoa'a he Fale ni. Ko e hā 'a e me'a 'oku totonu ke tau fai, tau fai leva ia.

Ko ia ai Fakafofonga mou fakamolemole, tuku mu'a ke fai 'eku tu'utu'uni te tau hoko atu leva ki he'etau ngāue kuo 'omai mei he Pule'anga pea ki he Sea 'o e Fale Alea 'oku tuku hifo ki he motu'a ni. Tau hoko leva ki he vahevahe 'etau 'esitimeti ki he ngaahi fatongia pea mo e vahe mo e ngaahi vouti fakapotungāue.

Dr. Saia Piukala: Sea fakamolemole pē 'e lava 'o ki'i miniti pē 'e 5 Sea.

Sea Kōmiti Kakato: 'Oku ou tu'utu'uni au Fakafofonga, te tau hoko atu leva kitautolu ki he tu'utu'uni 'a e motu'a ni. Vouti fika 1, 'i he Konisitūtone, 'Ofisi Palasi, me'a mai 'e 'Eiki Minisitā. Fakamolemole 'oku 'ikai ke kouna 'e taha au 'i he'eku tu'utu'uni ko eni kā ko e maama ia 'oku 'i he motu'a ni, mou 'omai ma'aku ho'omou fa'a feme'a'aki mo e fakamaama, mālō.

Alea'i pea fakapaasi Vouti fika 1 – 'Ofisi Palasi

'Eiki Palēmia: Sea tapu mo e Feitu'u na Sea, tapu mo e Hou'eiki 'o e Kōmiti Kakato, fakamālō atu Sea ki he tataki 'oku fai, 'oku ou fokotu'u atu 'a e vouti fika 1, 'Ofisi Palasi ke tali ia Sea.

Sea Kōmiti Kakato: 'Io...

(ne poupou'i)

Sea Kōmiti Kakato: Sai tali ia. Tau hoko leva ki he vouti fika 2.

Mo'ale Finau: Sea fakamolemole Sea ke u ki'i fakahoha'a atu pē 'i he vouti ko eni. Kimu'a ke tau pālōti 'Eiki Sea...

Sea Kōmiti Kakato: 'Oku 'ikai ke fai ha pālōti ia ki ai. Ko eni kuo 'osi fokotu'u mai me'a ki lalo, me'a ki lalo. Me'a ki lalo ke ke fakaongoongo ko e me'a ia ko ē 'oku ou fakahoha'a atu aī ke mou muimui'i 'a e taimi 'oku ou fakahoha'a atu ai. Ko ena na'a ku 'osi tuku atu pea me'a mai 'a e fakamaama 'i he vouti ko eni, pea fokotu'u mai pea u fakahoha'a atu 'oku 'i ai ha poupou, kuo talī, pea te tau nga'unu leva.

Māteni Tapueluelu: Sea kātaki pē, ko hono 'uhingá pē he 'oku 'i ai 'a e ngaahi tēpile kehe ia 'i mu'a 'i he 'ū vouti 'e lava ke u ki'i 'oatu ai ha ki'i fakahoaha'a pē pē fehu'i fekau'aki mo e 'ū tēpile ko ia.

Sea Kōmiti Kakato: Hou'eiki mou tokanga mu'a ki he 'etau ngāue, ko e taimi 'oku ou fokotu'u atu ai pea malanga mai ha taha ha'ana 'a e vouti, 'o ne fakamaama mei he tēpile ko ē, pea kā 'oku ke fokotu'u mai leva ko e 'i ai ha poupou, kuo 'osi leva ia. Ko 'etau ngāue ko 'ene paasi pē ha vouti tau hoko leva. Ko e founa anga maheni pē ia fai 'e he Fale ni, pē 'e pālōti, tali ka tau hokohoko, pea toki fai ai pē 'a e feme'a 'aki.

Māteni Tapueluelu: Mālō pē Sea, 'a ia 'oku 'uhingá ia Sea, ko 'ene fokotu'u mai pē pea poupou ko 'ene paasi ia, fēfē kimautilu 'oku mau fie malanga ai. 'E 'i ai ha fehu'i ai? He vouti. Ko e 'uhingá Sea kātaki pē Hou'eiki, 'oku mau ongo'i 'a e ...

Sea Kōmiti Kakato: Ko e fehu'i fakatekinikale mālie 'aupito eni ia, kā ko e mafia 'oku 'iate au na'a ku fokotu'u atu 'a e ngāue pea fakahoko mai pea kā 'i ai ha poupou, ha tali 'o e fatongia ko ia, pea kā 'i ai ha poupou, lava 'etau ngāue ka tau nga'unu Fakafofonga.

Māteni Tapueluelu: 'Eiki Sea kātaki pe.

Sea Kōmiti Kakato: He ko e 'uhingá 'oku 'ikai ke u fokotu'u atu 'e au ke tau pālōti, ko e ki'i anga maheni pē ia 'oku fai 'i he ngāue, ngāue faka Fale Alea, ko 'ene tali pē pea tau hoko atu ki he vouti hoko, kā tau toki pālōti'i fakalukufua. Mei he tu'utu'uni 'a e motu'a ni. Mālō.

Māteni Tapueluelu: Sai pē ia ‘Eiki Sea te mau talangofua pē kā ko hono ‘uhingá, tā ‘oku ‘uhinga ia ‘o pehē, paasi kātoa pē ‘i he ‘aho ni ko ‘enau pou pou pē ‘a nautolu ki he ‘enau vouti pē ‘a nautolu pea ‘ikai ke to e ‘i ai hamau to e le’o ‘o mautolu, pea ko ene ‘osí ia.

Sea Kōmiti Kakato: Tokanga ki he taimi ko ē fai ‘etau ...

<005>

Taimi: 1130-1135

Sea Kōmiti Kakato: ...Ngāue, taimi na u me’a ai ‘Eiki Minisitā mei he Kapineta ke fai hono fakamaama e vouti ko eni ko e taimi ia na’e tonu ke ke me’a mai ai ke tukuatu fakataimi kā ko e ‘uhinga ko u nga’unu mo e ‘uhinga ‘o e tu’utu’uni faka-fakataha, ka ‘i ai ha pou pou, pou pou, me’a mai.

Māteni Tapueluelu: Tokoni mai mu’a ‘Eiki Sea he ‘oku ‘ikai ke mau to e lava ‘o tautapa ki ha feitu’u kehe kā na’e ‘ikai ke ‘i ai ha fakamaama ha taha ‘i he *vote* ko e tu’u mai pē ‘o fokotu’u mai pou pou ‘osi. Ko e me’a ‘oku mau kole atu ai Sea kapau ‘oku pehē tā ‘e ‘osi kātoa pē eni ia ‘i he ‘aho ni ‘ikai ke to e ‘i ai ha’amau to e le’o ‘o mautolu ke fakamalanga.

‘Eiki Minisitā Polisi: Sea ki’i fakatonutonu koe’uhī ko e ki’i tokoni atu pē ‘a’aku ia koe’uhī ki he Fakafofonga koe’uhī ko e fai ko ē feme’a’aki ‘Eiki Sea ko e taimi ni koe’uhī ko e polokalama pe mo hono fakafika. Ko e ‘uhinga pē ‘eku ‘oatu ‘a’aku ia kapau te tau fai pē ‘a e feme’a’aki fakatata ki he fika mo e pa’anga ‘oku tuku mai ko ē kā ko e ‘uhinga ‘oku kapau hangē ko e me’a ko ē ‘oku me’a ‘aki atu he Sea kuo ‘osi mā’opo’opo e polokalama ko e me’a pē ‘a e Feitu’u na mo e Sea.

Māteni Tapueluelu: Sai pē Sea kā ko e kole pē ke fakamaama mai e mātu’a ko eni, ko e anga maheni ‘e me’a hake e ‘Eiki Minisitā ‘oku ne tokanga’i e vouti ko ia ‘o fai mai e ki’i fakamalanga kau ai ‘a e palani ko ē ‘a ‘ene potungāue

Sea Kōmiti Kakato: Fakafofonga fokotu’u ki hē ki he tēpile ko ē ke fai hono fakamaama, taimi tatau fakahoko mai leva fokotu’u atu, tu’utu’uni faka-fakataha ia kapau leva ‘oku fokotu’u mai, ‘e fai leva ‘e he Sea ‘e ne me’a atu ‘i ai ha pou pou, pou pou ko e taimi ia e fakataha

Māteni Tapueluelu: Pea fēfē leva kimautolu fie malanga Sea

Sea Kōmiti Kakato: Fale pē eni ‘e taha, fale pē eni ‘e taha

Māteni Tapueluelu: Kā ‘oku ‘ikai ke ‘aonga ia ‘emau fokoutua heni Sea

Sea Kōmiti Kakato: ‘I ho’o ma’u pe ia ‘a ‘au. Ko ‘etau Tohi Tu’utu’uni ē ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha fakafō’ituitui ia kā ko e ‘uhinga ‘o e tu’utu’uni fakafakataha.

‘Eiki Palēmia: Sea tapu mo e Feitu’u na Sea

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai e ‘Eiki Palēmia ‘ikai ke u to e loto ke to e me’a noa’ia mai ha Fakafongā ko e ‘uhinga ko e kole kuo ‘omai meia Tongatapu Fika 4.

'Eiki Palēmia: Kole fakamolemole pē eni ki he Fakafongā Fika 4, ‘ofa kole atu ke tuku e vili ta’e’unua ‘oku tau fou pē he fongā ko u manatu au ia manatu au ia ki he’eku foki atu ki ‘uta fakahoko mai na’e fai e ki’i hopo ‘i Tatakamotonga pea ha’u e loea ko ē ‘a e faha’i ‘e taha ‘o me’a mai mu’a ‘eke atu he Fakamaau, hei hā e me’a ‘oku ke tangutu mai ai he tangutu’anga ko ē ko ia ‘o e loea, ko fē ho laiseni? Tā ko ē ‘oku ‘ikai ke ‘ i ai ha’ane laiseni loea ia ‘a’ana pea tuli leva e Fakafongā Lao ki tu’a ‘e he Fakamaau ko e ‘uhinga tautea’i faka’uhinga fakalao heni ‘ai ha’ate laiseni pea te toki ha’u ‘o ‘ai ha ki’i me’a he ko e me’a ko ia ‘oku tō ai e pupuha. Ko e me’a ia na’e talaange ko ē ‘e he Fakamaau ka ‘oku fie ‘alu ta’utu he sea ko ē pau ke to ai ho’o pupuha

Sea Kōmiti Kakato: Mālō ‘Eiki Palēmia mālō ko u lave’i motu’a ni ia ko e me’a ia ‘i tu’a kā ko e anga eni ia e alea’i e tu’utu’uni ‘a e motu’a ni pea ‘oku ‘i ai e poupuu ki he vouti ‘uluaki tau hoko leva ki he vote hono ua. Vouti ‘a e Fale Alea ‘oku ‘oku ‘i he peesi 5, me’a mai ‘Eiki Sea.

Vouti fika 2 – ‘Ofisi ‘o e Fale Alea

Lord Fakafanua: Tapu ki he Feitu’u na Sea e Kōmiti Kakato kae ‘uma’ā e Hou’eiki Mēmipa ‘o e kōmiti fakamālō atu e ma’u faingamālie ko eni. Ko e *vote* hono ua e Fale Alea ko e ‘uluaki polokalama hangē ko e me’a ko eni ‘oku mou me’a ki ai ‘i he peesi 76. Te u lave nounou atu pē ki he polokalama ngāue ko eni ‘oku fokotu’u mai he Patiseti ‘a ia ko e Patiseti e Fale Alea ki he fakalukufua ki he ta’u 2020 ki he ‘21 ‘oku tu’u ia ‘i he 13 miliona 7 kilu 5 mano 9 afe 6 ngeau ‘a ia ‘oku fakapa’anga eni mei he pa’anga pē ‘a e Pule’anga ‘i he peesi 77 ‘oku mou me’a pē ki ai ko e 12 miliona 4 kilu 7 mano 5 afe 6 ngeau pea ko e tokoni mei muli ‘oku tānaki ia ‘o ma’u mei ai e 1 miliona 2 kilu 8 mano 4 afe. Sea ‘oku ou fie lave pē ki he fakaikiiki ko eni ‘a e pa’anga ko ē ‘oku vahe mai ki he Fale Alea. Ko e pa’anga *recurrent* ‘a e Fale Alea ‘oku tu’u ia ‘i he 1 miliona 6 kilu ‘oku holo’aki ...

<008>

Taimi: 1135-1140

Lord Fakafanua : .. ‘a e 1 miliona, 6 kilu, 5 mano, 3 afe, 3 ngeau (1,653,300). Pea ‘i he taimi tatau pē, ‘oku tānaki ki he pa’anga ngāue ‘a e Fale Aleá ‘a e pa’anga ki he *constituency fund*, ‘a ia ko e fokotu’u ia ‘oku ‘omai mei he Pule’anga ‘o e ‘ahó ni, ke fakalahi ‘aki ‘a e *constituency fund* ‘aki ‘a e taha miliona, valu kilu, ono mano, tahaafe (1,861,000). Ko hono fakaikiiki ‘o e pa’anga ko ia ‘oku tukumai ‘e he Fale Pa’angá ki he Fale Aleá, ‘oku te’eki ai ke mahino mai, mahalo ‘e toki fakama’ala’ala mai ‘e he ‘Eiki Minisitā Pa’anga. Ka ‘oku ou tui ‘e tānaki ia ki he ngāue ko eni ‘a e Hou’eiki Mēmipá ‘i he’enau takitaha vāhenga. Pea mahalo pē ‘oku ‘i ai mo ha fakalahi ke ‘i ai mo ha ngaahi patiseti *constituency fund* pea mo e Hou’eiki Nōpelé. Te u toki tuku pē ‘e au ki he Pule’angá ke nau toki fakaikiiki mai, ‘a e pa’anga ko eni ‘oku tānaki mai ki he patiseti ‘a e Fale Aleá.

Ko e ‘ū *new initiative* na’e fokotu’u ‘e he Fale Aleá, ke ‘i ai ha pa’anga patiseti ngāue ki ai, na’e ‘ikai ke tali ‘a e ‘u *new initiative*, ‘a ia na’e kau ki ai ‘a e pa’anga ngāue ki he Fale Alea To’utupú,

ko e pa'anga ke tokoni'i 'a e *public consultation* 'a e Fale Aleá koe'uhi ko e fakamamafa ki he 'ave ko eni 'a e 'ū Laó ki he kakaí. Ko e polokalama ngāue 'a e Fale Aleá ki he *e-Parliament* na'e 'ikai ke tali mo ia. Pea 'oku ou tui na'e 'i ai 'a e fengāue'aki pea mo e Fale Pa'angá 'o lava ke ma'u mai 'a e 'ū *screen* ko ia 'oku mou me'a ki ai he 'ahó ni, koe'uhi ko e patisetí. Pea mo e pa'anga ki he *maintenance* e falé na'e 'ikai ke tali mo ia. 'Oku mou 'osi mea'i pē 'oku tutulu e falé, pea 'oku fiema'u ke fai e ngāue. 'Oku ou tui na'e 'ikai ke tali e 'ū patiseti ko ení, koe'uhi pē ko e tōnounou fakaivi 'a e Pule'angá, he tō lalo ko eni e tānaki pa'angá. Ka 'oku 'i ai pē 'amanaki 'e fakalava'i pē 'a e ngaahi fiema'u ko ení, hangē pē ko e founa ngāue 'oku angamaheni ki ai 'a e Fale Aleá, 'aki 'a e 'u *supplementary budget* 'i he lolotonga ko eni e ta'ú.

Kaikehe ko e ngaahi liliu lalahi ko eni he'etau patisetí, ko e *overseas medical treatment* 'a ia 'oku 'i ai 'a e polokalama fo'ou 'a e Fale Aleá, pea 'oku fokotu'u atu ke tali ' e he Falé ni 'a e ngaahi liliu ki he'etau tu'utu'uni ko eni ngāué, ke 'oua te tau fakafalala ki he pa'anga ko ia 'oku ma'u, ki he tokoni'i e ni'ihi ko eni 'oku fiema'u ke folau faka-falemahakí, ka tau fakafalala ki he *insurance*. Ka 'oku hangē pē ko e *insurance* ko eni 'a e malu'i ko ē 'oku ma'u ko ē 'e he Hou'eiki Mēmipá, 'oku malu'i ko ē mo'uí 'oku ta'u 'e 3 lolotonga, pea na'e 'osi 'i ai pē kau ngāue 'a e Fale Aleá na'a nau 'osi toho 'a e ngaahi monū'ia ko iá, kātaki ta'u 'e 2 e malu'i ko eni mo'uí. Pea kuo 'osi lele pē 'a e fo'i ngāue ko iá, pea 'oku 'osi 'i ai 'a e ni'ihi na'a nau ma'u 'a e monū'ia ko iá. 'I he ta'u fakapa'anga fo'ou, 'oku mau fokotu'u ke hiki 'a e malu'i ko ení ki he ta'u 'e 4, pea 'e fenāpasi ia pea mo e to'u Fale Alea 'e tahá, kapau 'e 'i ai ha Mēmipa 'e mālōlō, ko e monū'ia ko ení 'e ma'u ia 'e hono fāmilí ko e ta'u 'e 4, 'a ia ko e ta'u 'e 4 'o 'enau *basic*. Pea 'oku tānaki fo'ou ki he malu'i mo'uí 'a e *medical insurance* ki he fakafolau faka-falemahakí, ko u tui kuo 'osi mea'i pē 'e he Hou'eiki. 'I he kuohilí, na'e 'i ai 'a e ni'ihi na'a nau mahamahaki pea na'e fiema'u ke tokoni'i fakapa'anga mei he Pule'angá. Ko e tali pē ia fakatatau ki he'etau tu'utu'uni faka-Fale Aleá, mo e ngaahi monū'ia ko ia 'a e Hou'eiki Mēmipá. Ka koe'uhi ko e mamafa mo e lahi 'a e pa'anga 'oku to'o mei he vouti 'a e Fale Aleá, 'oku 'i ai 'a e fokotu'u fo'ou, pea kuo 'osi 'i ai 'a e ngāue ke tau ngāue'aki 'a e *insurance*, ke ma'u e ivi 'a e *insurance* kae 'oua 'e to'o pē mei he pa'anga ko ia 'oku ma'u he vouti 'a e Fale Aleá, pea 'oku tokoni'i mai ia mei he tafa'aki ko eni 'a e Pule'angá.

Ko e peseti 'e 5 'oku to'o mei he vouti pē ko e polokalama ngāue kātoa 'a e Pule'angá 'oku kau ki ai 'a e Fale Aleá,...

'Eiki Minisitā Polisi : Sea kātaki pē mu'a Sea, 'ai pē ke u ki'i fehu'i atu pē. Ko'euhi na'a 'ilo ange kuo ke me'a mavahe mei heni.

Sea Kōmiti Kakato : Me'a mai 'Eiki Minisitā.

[Fehu'ia ha malu'i mo'ui makehe ma'a e kau Mēmipa makehe mei he malu'i fakafalemahaki](#)

'Eiki Minisitā Polisi : Sea ko 'eku ki'i fie lave'i pē 'aku ia koe'uhi ko ena kuo mou hanga 'o fakahū mai 'a e malu'i 'a eni ki he *Medicare*, koe'uhi foki ka 'oku 'i ai e *scheme* hangē ko eni 'a e Fale Aleá, kapau 'e 'i ai ha taha 'e pekia, pea 'oku 'oange 'ene monū'ia ta'u 'e 4 'ene vāhengá. Ko 'eku ki'i fehu'i atu pē 'aku ia pē 'e lava ke 'i ai ha malu'i mo'ui, mavahe mei he *scheme* ko ia 'a e Fale Aleá. Ke hangē ko eni ko e *Medicare* ke *Life Insurance*.

Lord Fakafanua : Ko e *life insurance* ia 'oku ou talanoa...

Taimi: 1140-1145

'Eiki Minisitā Polisi: Kae tukukehe pē 'a e monū'ia ia ko ē 'oku foaki 'e he Fale ki he Mēmipa 'oku lolotonga faifatongia. Ka ko e 'uhinga pē 'e lava ke fokotu'u ha *life insurance*. Ko e fehu'i atu pē he koe'uhī ko ena 'oku, na'e 'i ai foki 'etau polokalama pē ki he 'ave fakafalemahaki. Kae kehe ngaahi me'a pehē 'oku fa'a maau mai pē ki he Pule'anga pea ko eni 'oku fai e sio ki ai 'o fakahū ia ki ai ki he malu'i. Ka ko 'eku fehu'i atu pē 'a'aku ia pē 'oku malava ke 'ai ha *life insurance* tukukehe ia mei he monū'ia 'o e tokotaha ko ē 'oku lolotonga ngāue Fale Alea he koe'uhī ko u tui 'e tokoni pē ki he kau Mēmipa he ko e ngaahi monū'ia fakangāue pē ia Sea. Ko e 'uhinga pē ia e fehu'i ki he ngaahi monū'ia, he ko u tui ko e monū'ia ko eni ko ē 'o e ta'u e 4 ko e *entitle* pē ia 'oku tonu ke ma'u 'e he Fakafofonga. Ka ko e 'uhinga atu kapau 'e to e ai ha *life insurance* ko u tui 'e to e lelei ange.

Tali ki he fehu'ia 'o ha malu'i mo'ui makehe ma'a e kau Mēmipa Fale Alea

Lord Fakafanua: Sea sai pē ke u tali e fehu'i ko eni mei he 'Eiki Minisitā Polisi.

Sea Kōmiti Kakato: 'Io.

Lord Fakafanua: 'I he tu'u 'i he taimi ni kapau 'e mea'i pē he 'Eiki Minisitā Polisi ki he'etau Tohi Tu'utu'uni ko e Kupu Fika 17 'oku hā pē ai 'oku pau ke malu'i 'a e tokotaha Fale Alea kotoa pē ko e Mēmipa e Fale Alea ki he ta'u kotoa pē 'oku Mēmipa ai 'a e Mēmipa 'i he Fale Alea. 'A ia 'i he tu'u lolotonga 'o kapau 'e mālōlō ha Mēmipa Fale Alea fakatatau ki he malu'i ko ē 'oku tau ma'u 'i he 'aho ni 'e toho leva 'e he'ene fāmili 'a e *basic* ta'u 'e 2 'oku to'o ia mei he *insure* ko e totongi ia e *insure* pea 'oku totongi 'e he Fale Alea e *premium* ko ia ke ma'u 'e he Hou'eiki Fakafofonga mo 'ene fāmili e monū'ia ko ia. 'Oku mau fokotu'u ke hiki pea 'oku 'i ai pē pa'anga 'oku fakaivia'i he'etau patiseti lolotonga 'a e toho ko eni e ta'u *basic* 'e 2 'o hiki hake 'o ta'u 'e 4 ke ma'u pē 'a e fo'i *term* ko ē ta'u 'e 4 ko eni e Mēmipa na'e tonu ke ne ma'u. Ke ma'u kakato pē Mēmipa neongo kuo mālōlō ka 'e kei toho pē 'e he'ene fāmili 'a e monū'ia na'e tonu ke ne ma'u 'i he fo'i teemi 'e taha ko e ta'u 'e 4. 'A ia ko e malu'i ia ko ē ki he mo'ui pē ko e *life insurance*. Tukukehe 'a e *life insurance* 'oku 'i ai 'a e malu'i *insure* ki he fakafolau fakafalemahaki pea ko ia eni 'oku fiema'u ke mau hanga 'o fakalelei'i 'a e Tohi Tu'utu'uni ke malava ke tau ngāue'aki e *insure* ki he fakafolau fakafalemahaki. 'I he tu'u ko eni e 'aho ni ka 'i ai ha Mēmipa 'oku kole ke fakafolau fakafalemahaki ko e *process* lolotonga 'oku pau ke 'omai 'a e tohi ia mei he 'Eiki Minisitā Mo'ui fakamo'oni mai ai ha Toketā ko e Mēmipa Fale Alea ko eni 'oku pau ke fakafolau fakafalemahaki pea 'e to'o leva 'a e *cost* 'a e fakafolau fakafalemahaki mei he vouti 'a e Fale Alea. Pea ko e me'a 'oku ou fie lave ki ai Hou'eiki 'i he kuohilī na'e lahi 'a e pa'anga na'e fakamole ki he vouti ko eni pea na'e kole tokoni e Fale Alea ke fakalahi mai e vouti ko ia mei he Pule'anga pea 'oku 'osi fai e fengāue'aki Pule'anga 'i he kuohilī. 'Apongipongi 'oku 'i ai 'a e fokotu'u ke 'oua 'e to e fai ha fakafalala ki he pa'anga ko eni mo e vouti 'a e Pule'anga kae tuku ki he malu'i kae *insure* e Mēmipa 'e toki totongi ia mei he *insure* 'a e fakafolau fakafalemahaki kae hoko atu pē 'a e toenga ko ē ngaahi monū'ia 'a e Hou'eiki Mēmipa hangē ko e fakafolau ha tauhi pea mo e totongi 'enau *per diem* 'aho 'e 14 mo e ngaahi me'a ko ia 'e hoko atu pē ia hono vahe'i atu mei he vouti ko eni Fale Alea ka ko e fo'i tefito'i mo'ua 'e 'omai mei he falemahaki ko ē 'i muli pea mo

e totongi ko ē hono ‘aho, hono ‘omai ha vakapuna ke fakafolau fakafalemahaki ‘e fua ia ‘e he *insure*. Ko e ‘uhinga ia e liliu ke ‘oua ‘e to e ‘i ai ha ngaahi tōnounou fakapa’anga ‘i he ivi ko ē ‘a e Fale Alea ka tau ngāue’aki me’angāue’aki ‘a e *insurance* he ko e ‘uhinga ia ‘oku ‘i ai e *insurance* ke nau hanga ‘o fua ‘a e ngaahi mo’ua mamafa ko ia.

'Eiki Minisitā Polisi: ‘E Sea ko e me’a ko ē na’e ‘uhinga ki ai ‘a e motu’a ni ...

Sea Kōmiti Kakato: Minisitā ko ho’o fehu’i pē ko ho’o fakatonutonu?

'Eiki Minisitā Polisi: Ko ‘eku ki’i fehu’i pē.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

'Eiki Minisitā Polisi: Koe’uhī ‘oku lave’i pē he motu’a ni ia ‘a e me’a ko eni ‘oku me’a mai ai e Fakafofonga Fika 1 ko ē ‘o Ha’apai ka ko e Sea ‘o e Fale Alea, Ko ‘eku ‘uhinga ‘oku fehu’i atu koe’uhī kapau ko e *insure* pea mālōlō pē ‘a e tokotaha ia ko ia tau pehē ‘e tautolu ia ‘oku ‘ikai ke pekia, kae hangē ko eni ‘ikai ke ...

<009>

Taimi: 1145-1150

'Eiki Minisitā Polisi: ... pekia kae hangē ‘oku ‘ikai ke hū mai ia. ‘Oku ...

Lord Tu’ivakanō: Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai Tongatapu Fika 1.

Lord Tu’ivakanō: Ki’i tokoni pē ki he Fakafofongá.

'Eiki Minisitā Polisi: ‘Oleva mu’a ke ‘osi atu e fehu’i.

Lord Tu’ivakanō: Fakafofonga ‘a e ‘Eiki Minisitā. Ko e fo’i me’a ko ena ‘oku ke me’a ki aí ‘oku mo’oni ka he ‘ikai ke ‘i ai ha *insure* ia te ne hanga ‘o *insure* kitautolu. ‘Oku pau ke sivi’i ia ‘oku ke mo’ui lelei. Mahalo ko e tokolahi ‘ia tautolu heni pē tali nautolu ia he me’á. Tau nofo pē he’etau me’á hangē ko e, he na’e ‘osi fai e me’a ko ená kimu’a pea na’e ‘ikai ke tali ia ‘i ha *insure* koe’uhī ko e tu’unga ko ē ‘oku ‘i ai ‘a e kau Mēmipa Fale Aleá. Mālō.

'Eiki Minisitā Polisi: Ko e ‘uhingá ‘oku fehu’i ‘a’aku ia kapau kuo te ‘osi mei he Fale Aleá pē ‘e lava ke te to e hoko atu pē ‘e he Mēmipa ia ko iá ‘a e fo’i *scheme* ‘a e fo’i *insure* ko ē na’e ‘oange ko ē ki aí. Ka ko e poini mahu’inga eni ia ‘oku ‘ohake ko ē he, ko e ‘uhingá ke hoko atu ke hoko atu hono totongí ‘ona ia he Mēmipa ko iá.

Lord Fakafanua: Sea ‘ikai. ‘Ikai ke lava ia. Ko e alea ko ení ko e aleapau ia ‘a e Fale Aleá pea, ke malu’i ‘a e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale Aleá mo e kautaha *insure* ‘o kapau ‘e mālōlō ha Fakafofonga he ‘ikai ke to e *cover* ia ‘i he *scheme* ko eni ‘oku ma’u ko ē he Fale Aleá.

Sea Kōmiti Kakato: ‘Io mahalo ‘oku mahino ia ‘Eiki Minisitā.

‘Eiki Minisitā Polisi: ‘E ‘Eiki Sea ko e ‘uhinga foki e fehu’i ia hangē ko e me’a ko ē na’e me’a mai ki ai e Nōpelé ta ‘oku tonu ke tau sivi falemahaki ā tautolu pea tau toki hū mai ki Fale Alea ni koe’uhí ke lava ke tali ...

Lord Fakafanua: Sea ko u tui ko e me’a eni ‘e lava ke kole pē ki he ...

Sea Kōmiti Kakato: Sio ko e founa eni ‘Eiki Minisitā ‘oku me’a atu ‘aki ‘e he Seá.

Lord Fakafanua: *Insure.* ‘E malava pē ke fai ha kole ki he kautaha *insure* ke fakalōlōa kapau kuo mālōlō e Fakafofongá ke hoko atu hono totongi ka ko e me’a pē ia ‘i tu’a ke toki fai pē alea ia ‘i tu’a kapau ‘oku ne fie totongi fakafo’ituitui pē ‘e ia. Ka ‘i he tu’u ko ē lolotongá ko e aleapau eni ‘a e Fale Aleá pea mo e kautahá.

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai Fika 1.

Lord Tu’ivakanō: Ko e ...

Lord Fakafanua: Sea ko u fie fakama’ala’ala pē he me’a na’e me’a mai ki ai e Fakafofonga Tongatapu 1 ‘o, Nōpele ko eni Tongatapu 1.

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai.

Lord Fakafanua: Ko e ni’ihi ‘oku ‘i ai e ni’ihi ‘i he Fale Aleá koe’uhí ko ‘enau ta’u lahi ‘oku ‘ova ia ‘i he *scheme* ko ē ‘oku fa’a *cover* ko ē he *insure* pea ‘oku lolotonga fai pē alea e Fale Aleá ke nau kei kau pē ‘i he malu’i ko eni ‘e Fale Aleá. Ko e alea ko eni ‘oku kei fai pē ‘a e ngāue ki ai ‘a e Fale ni mo e ‘ofisi ‘o e Sea.

Dr. Saia Piukala: Sea mālō. Tapu pea mo e Feitu’ú na kae ‘uma’ā e Hou’eiki Mēmipa e Kōmiti Kakato. Sea fanongo pē motu’a ni ia ki he feme’a’akí pea ‘oku ne ‘ohake ai e fakakaukau na’a kuo taimi ke sivi mo’ui lelei e kau Mēmipa ke ōmai ki he Fale Aleá kae tali ‘e he ngaahi kautaha malu’i. Ua pē Sea ko e ki’i fehu’i pē ki he Seá.

Lord Fakafanua: Sea ko e fehu’i pē ko e tu’u ia ‘o fakamalanga.

Tokanga ki ha tu’utu’uni taimi pau ki he kau Mēmipa mama’o fuoloa mei Fale Alea ko e ‘uhinga fakafaito’o

Dr. Saia Piukala: Ko e fehu’i pē Sea pe ‘oku ‘i ai ha tu’utu’uni kia kinautolu ‘oku nau mama’o faka-*medical* mei he Fale Aleá pē ‘oku ‘i ai ha taimi pau ‘enau mama’o faka-*medical* ki he taimi mālōlō ko ia ‘a e Fale Aleá.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō Fakafofonga.

Kupu 7 Lao e Fale Alea ‘asi ai kupu ‘uhinga ki ha Fakafofonga ‘oku mama’o mei he Fale Alea

Lord Fakafanua: Sea ko u fakamālō atu ki he Fakafofonga Vava’u he fehu’i ko ení. Kole atu pē ke me’a ki he Kupu 7 ko eni e Lao Fale Aleá. ‘Oku hā pē ai ‘ene talí. Sea ko e Kupu 7 ‘oku ‘asi pē ai ‘a e Fakafofonga ‘oku mama’ó. Ka ‘i ai ha Fakafofonga ‘e mama’o mei he Fale Aleá ‘o lahi hake ‘i he māhina fakatohi māhina hokohoko ‘e 12 pē ko ha uike ‘e ua lolotonga e fakataha ‘a e Fale Aleá tukukehe ‘o ka, ‘oku tu’unga ki ha mahaki ta’efakafounga ‘i he Seá ‘e hoko leva ‘o ava hono tu’unga ‘i he Fale Aleá. Pea ko hono fetongi ‘e fai ia ‘o hangē ko e Ngaahi Tu’utu’uni ‘i he Kupu 6 ‘o ‘ení. ‘A ia ko e Kupu 6 Sea ko e mate, fakafisi pē fakata’e’aonga’i ‘o ha taha ‘i he Fale Aleá. Ko e kolé ē ko e tohi e Seá ki he Komisoni Filí ke fai ha fili si’i ‘i he vahenga ko ē ‘o e Fakafofonga ko iá.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

Vahe peseti ‘e 5 e Patiseti ki he COVID-19

Lord Fakafanua: Sea ka u hoko atu ki he Vouti ko eni e Fale Alea. Ko e kongā lahi ‘oku ‘asi he vouti ko ení ko e Tu’utu’uni mei he Pule’angá ke vahe peseti ‘e nima. ‘A ia ko e kongā lahi e Patiseti ko e fā kilu ono mano ono ngeau (460,600) ‘oku tuku ia ki he COVID-19 pea ko e pa’anga ko ení ko u tui ‘e ‘aonga ‘o kapau ‘e ‘i ai ha fiema’u fekau’aki pea mo e mahaki ko ení.

Ko e *medical insurance* ‘oku tānaki mai e ono kilu ‘a e 6 mano 5 afe ke fua ‘aki e me’a ko eni nau toki lave atu ki aí. Pea ...

<002>

Taimi: 1150-1155

Lord Fakafanua: ... ko hono aofangatuku Sea, ‘o kapau ‘oku ‘i ai ha liliu ‘i he me’a’ilo ko ē ‘a e Hou’eiki, hangē ko e fokotu’u ko ē na’e ‘omai mei he ‘Eiki Palēmia, kuo ‘osi tukuhifo ia ki he Kōmiti Pa’anga ‘e ‘i ai e uesia ‘i he Patiseti ‘a ia ‘e holoki ‘aki ia fakalukufua ‘a e ua miliona, fa-manō, hiva-afe, uangeau ua-hiva. Ka kuo u tui ko e ngāue ko eni he Kōmiti pa’anga te’eki ai ke fakakakato, ‘e toki ‘omai ia ‘amui. ‘I he’ene pehē Sea, ‘oku ou kole atu ke toloi ha to e tu’utu’uni ‘a e Fale ki he Vouti Fika 2 ‘oku te’eki ai ke kakato e ngāue ki ai, fakatatau ki he Līpooti ‘oku kei ‘i he Kōmiti Pa’anga. Mālō.

Sea Kōmiti Pa’anga: Mālō Sea. Me’a mai Fakafofonga.

Māteni Tapueluelu: Tapu pē mo e Feitu’u na Sea, kae ‘uma’ā e Hou’eiki Mēmipa Kōmiti Kakato. Ko e ki’i fehu’i pē eni ia Sea ko hono ‘uhinga ko e natula ko eni. Fakamālō ki he ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea ‘i hono fakama’ala’ala mai, tokoni ’aupito, ‘aupito ‘a hono fakamaama mai ‘a e tūkunga ‘oku ‘i ai ‘a e polokalama ko eni Sea. Ko ‘eku kole pē ‘aku ia ha ki’i tokoni ke fakamāama mai angē ‘a e tūkunga ko eni, peesi 78, ‘a ia ko e me’a’ofa, ko e totongi koloa mo e ngāue kau ai pea mo e me’a ko eni fekau’aki mo e pa’anga tokoni faka-vāhenga, ‘aitemi 15, fili *constituency*.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: ‘Eiki Sea. Kole ke fakakakato atu mu’a ‘a e me’a ‘a e ‘Eiki Sea e Fale Alea felāve’i pea mo e Vouti ko eni, pea toki tuku ke toki hoko atu ‘ene me’a.

Sea Kōmiti Kakato: Tali pē ia Fakafofonga? ‘Oku ke tali pē ‘a e ‘uhinga ‘oku kole mai ai e Sea ke fakamaama atu ‘ene me’a pea ke toki me’a mai. Mālō.

Māteni Tapueluelu: Mālō.

Fakama’ala’ala Minisita Pa’anga he Vouti ‘a e Fale Alea

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Tapu pea mo e Sea mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Kōmiti ‘Eiki Sea. Fakamālō ki he Sea e Fale Alea. Kuo u tui ko e pa’anga ko eni ‘oku tali ‘e he Fale Alea ko e hiki hake ko ia mei he tu’unga Patiseti ko ia he ta’u ni, te u lave ko ia ki ai, ka ko hono pa’anga ngāue angamaheni ‘oku tu’u tatau pē ia. Pea kuo u tui ko e fo’i ngāue nga’unu fakangāue faka’ofa’ofa eni ‘oku ngāue ki ai e Fale ke malu’i e kau Mēmipa fakataha pea mo e *Medicare* ki he taimi ‘oku ‘ave fakafalemahaki ai kinautolu ki tu’apule’anga ke fua ‘e he kautaha malu’i ‘a e fakamole ko ia he ‘oku si’isi’i ange ai ‘a e fakamole ‘i he founa ngāue ko ia, pea ko e founa ngāue ia ‘oku ngāue’aki ‘e he Pule’angá, ‘oku fuoloa mai.

Ko e peseti ‘e 5 ‘Eiki Sea hangē ko ia na’u lave pē au kimu’a. Ko e peseti ‘e 5 ‘o e Potungāue kotoa pē, ‘oku to’o mavahe ia ‘o faka’ilonga’i ko e fo’i polokalama ko e *COVID-19*. ‘A ia ko e konga ia ‘a e teuteu ‘a e Pule’angá, kapau ‘e lele atu ai pē ‘a e peau ko eni ‘a e *COVID-19*, ko e pa’anga ia ‘e ngāue’aki ‘e he Fale Alea ki ha ngaahi polokalama felāve’i mo e *COVID*.

Sai, kapau ‘e a’u atu pē ia ki Nōvema pē ko Sepitema kuo mahino ‘a e tūkunga ‘o e mahaki ko eni, pea ‘oku foki pē ia ki he Potungāue. Manatu’i ko e silini ko eni na’e to’o pē ia mei loto he pa’anga ngāue ‘a e Potungāue. Pea foki pē ia ki he Potungāue, ko fē ‘a e ngaahi polokalama te nau tokoni ‘o fakapa’anga ‘aki atu hangē ko ia na’e me’a ki ai ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea.

Ko e ngaahi ‘uhinga ko ē na’e fakalahi ai ki he Vouti ko eni mo e ngaahi ‘elia ko ia. Sea, ko e, na’e ‘osi tali pē ia ‘e he Fale ‘a e ta’u ‘aki ia ‘e 3 eni hono fokotu’u ‘a e ngaahi ‘ofisi faka-vāhenga ‘o e Hou’eiki Fale Alea. Pea kuo u tui ‘oku tau fakamo’oni kotoa pē ki he ‘aonga mo e faka’ofa’ofa ‘a e fatongia ko ē ‘oku fakahoko he ngaahi ‘ofisi.

Tali ke vahea \$50,000.00 ki he ngaahi ‘ofisi fakavahe

Ko e *issue* pē na’e ‘omai mei heni ‘Eiki Sea, ko e pa’anga vāhenga ko ē ki he kau ngaue ko ē ‘i he fale ko ia, ‘a ia na’e vahe’i pē ki ai ‘a e pa’anga ‘e 33,000. ‘A ia, ko e lahi e ngaahi ‘ofisi ia ‘Eiki Sea, ko e toko 1 pē ia pē ko e toko 2. Na’e ‘osi fai ‘a e savea mo e fakafuofua ki ai, ‘oku fiema’u ‘aupito ‘a e tokotaha ko ē te ne nofo ‘o fakalele ‘a e ‘ofisi ‘i ha tu’unga ngāue mo ha tu’unga taukei mā’olunga ke vahe ‘o fakafēlāve’i ki he vahe ‘a e Pule’angá, ke sai ‘ene ki’i vāhenga. Pea ‘oku tali ai ke vahe’i ‘a e pa’anga ‘e 50,000 ki he vāhenga ko ē ‘o e ngaahi ‘ofisi ko ia. ‘A ia ‘e lava pē ke fakangāue’i ai ha toko 2 pē toko 3 ke nau fakahoko ‘a e fatongia mahu’inga ....

<003>

Taimi 1155-1200

‘Eiki Minisitā Pa’anga: ... ‘a e fehokotaki ‘a e Fakafofonga pea mo honau ngaahi vāhenga. Ko e mahu’inga ko ē ‘o e polisi fakakolo pea mo e fatongia ‘oku nau fai, ‘oku toki hanga ‘e he Koviti-19 ‘o ne hanga ‘o hulu’i mai ‘a e tokoni ko ē ‘a e polisi fakakolo ki he kau ‘ofisa melino ki hono malu’i ‘o e vāhenga pea mo e kolo pea mo hono tauhi ‘a e melino. Ko e pa’anga ko ē na’e vahe’i ki he polisi fakakó ‘i he ngaahi vāhenga, na’e pa’anga ‘e uamano nimaafe ‘i he ta’u. Lolotonga ko ia na’e hoko ‘a e Kōviti-19 pea mo e kamata ke lele ngaahi polisi fakakoló ia ‘aho ‘e 7 Sea pea mei he 9 ki he 5 hengihengi. Pea na’e ‘i ai ‘a e pa’anga tokoni kau ia ‘i he *package* ko ē ki he tokoni ki he fakaakeake ...

Sea Kōmiti Kakato: ‘Eiki Minisitā lelei pē ke tau ki’i mālōlō kae toki hoko atu ‘a Tongatapu fika 4.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Faka’ofu’ofa ia Sea.

‘Eiki Sea Kōmiti Kakato: Tau liliu ‘o Fale Alea.

(Liliu ‘o Fale Alea -12pm)

‘Eiki Sea: Kole atu Hou’eiki ke toloi ‘a e Fale ki he 2.

<005>

Taimi: 1400-1405

Sātini Le’o: Me’a mai e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea

‘Eiki Sea: Kole atu Hou’eiki ke tau liliu ‘o Kōmiti Kakato. (Liliu ‘o Kōmiti Kakato he 2pm)

(Liliu ‘o Kōmiti Kakato pea me’a mai Sea Kōmiti Kakato ki hono me’a’anga)

Sea Kōmiti Kakato: Kole pē ke u hūfanga he ngaahi tala fakatapu kakato na’e kamata’aki he ‘Eiki Sea ‘aneuhu Hou’eiki ‘oku ou kole ke tau hoko atu fakafeta’i pē ‘oku mou laumālie lelei, me’a mai ‘Eiki Sea.

Lord Fakafanua: Sea fakatapu atu ki he Feitu’u na pea mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Kōmiti Kakato, koe’uhī pē ‘oku ‘i ai e ngaahi me’a ‘i he *vouti* ko eni Fale Alea ‘oku fiema’u ke fakama’ala’ala fakamālō atu he ma’u taimi. Ko e tākaki mai ‘e he Pule’anga ki he *vouti* ko eni he ta’u ni fo’ou ‘oku hiki’aki e ...

<007>

Taimi: 1405-1410

Lord Fakafanua : ... *grants and transfers*, 'aki 'a e 1 miliona valu kilu, ono mano tahaafe. Pea ko hono vahevahé 'oku pehē ni. 'Oku 'i ai 'a e pa'anga 'e taha mano valu afe (18,000), 'oku liunga 'aki e *constituency* e 17, pea tākaki ia ke malava ke hiki 'a e pa'anga ko eni ke *hire* 'aki e kau ngāue ko eni 'a e kau Fakafofongá, mei he patiseti lolotongá, 'a ia ko e 3 mano 3 afe ki he 5 mano.

Pea ko hono fakaivia'i ia e 'ū 'ofisi ko eni e kau Fakafofongá, ke nau hanga 'o kumi ha kau ngāue ki he'enau 'ofisi faka-vāhengá, 'oku lahi ange 'enau taukei, pea fakatokolahi 'enau kau ngāué, tokoni ki he ngāue he 'ū vāhenga filí.

Hiki 'aki \$15000 vahea ki he ngāue polisi fakakolo

Ko e polisi fakakoló, 'i he tu'unga lolotongá, ko e patiseti ko ia 'oku vahe ki he kau Fakafofonga 'e 17, 'oku 2 mano 5 afe ki he vāhenga. 'A ia ko e pa'anga eni ke ne hanga 'o tokonia 'a e ngaahi polisi fakakoló, pea 'oku 'osi mahino pē ki he kau Fakafofongá, 'oku 'aonga 'aupito 'a e pa'anga ko ení, tautefito ki he ngaahi peau kula ko eni he 'aho ní, ko e fiema'u ko ia ki he *lockdown*, pea mo e *COVID-19*. Ka 'i he'ene pehē 'oku 'i he kuohilí, na'e 'ikai ke faka'aonga'i ki he vāhenga 'e ni'ihi 'a e kakato 'a e pa'anga ko ení, 'a e 2 mano 5 afé. Na'e 'i ai 'a e 'ū vāhenga na'e a'u pē 'enau fakamole ki he 'u polisi fakakoló meimei ki he vauea ko e 1 mano tupu pē. Ka 'oku mahino mai, koe'uhi ko e *lockdown*, 'oku kamata ke ngāue'i kakato 'a e pa'anga ko ení, ka 'oku ai pē 'a e tokanga, ko e hiki ko ení 'oku fiema'u ke 'aonga ki he taumu'a ngāue ki he polisi fakakoló, 'a ia ko e patiseti fakafo'ou, 'oku hiki 'aki 'a e 1 mano 'alu hake leva mei he 2 mano 5 afé 'o 4 mano.

Fakalahi \$850,000 silini ko e pa'anga tokoni ki he ngaahi vahenga pe CF

Ko e *constituency grant*, 'a ia 'oku fa'a ui eni ko e *constituency fund*, ko e CF, ko e vāhenga 17, 'oku lolotonga tu'u 'i he 2 kilu ki he vāhenga filí, 'oku loto lelei 'a e Pule'angá ke tānaki mai 'a e taki 5 mano, 'a ia ko e taki 5 mano ko iá, liunga 'aki e vāhenga filí 'e 17, ko e pa'anga fo'ou eni ko e 8 kilu 5 mano 'oku fakalahi 'aki e patisetí, ki he 'ū vāhenga filí 'e 17.

Taki \$50,000 pa'anga vahe'i ma'a e kau Nōpele he tokoni fakavāhenga filí

Ko e konga fo'ou e pa'anga fo'ou ko eni 'oku 'omai mei he Pule'angá, 'oku ai 'a e 5 mano takitaha 'a e Nōpele Fakafofonga ko eni e Hou'eiki Nōpelé 'e 9. Ko e 5 mano ko ení 'oku vahe ia ki he Nōpele kotoa pē he mo 'ene ngaahi vāhengá. Ko e ngaahi tu'utu'uni ngāue ko ē 'oku ngāue'aki 'e he Falé ni ki hono vahe'i ko ē 'a e pa'anga ko ia ki he *constituency fund*, 'e *apply* pē ki he Hou'eiki Nōpelé. 'I he ta'u kuo 'osí, mo e ta'u atú, na'e 'i ai 'a e ngaahi alea pea mo e 'u Pule'anga ko ia kimu'á, ki he *constituency fund* 'a e Hou'eiki Nōpele mo ha pa'anga ke kamata'aki ha'anau 'ofisi, ka 'oku 'ikai ha pa'anga ke fakapa'anga'i 'aki 'a e 'ofisi fo'ou e Hou'eiki Nōpelé, pē ka ko e pa'anga eni ke nau ngāue'i 'i he'enau takitaha vāhengá. 'Oku kamata'aki pē 'a e 5 mano, 'a ia ko hono fakalūkufuá, ko e pa'anga fo'ou 'oku 'omai ki he ngāue ko ia ki he Hou'eiki Nōpelé ko e 4 kilu 5 mano. 'A ia ko e *initiative* fo'ou eni fokotu'u mai 'e he Pule'angá ke tali 'e he Fale Aleá ni fakakātoa ko e pa'anga 'e 1 miliona, 2 kilu 6 mano tupu ko hono fakaikiiki ena 'oku 'oatu ke mou me'a ki ai Hou'eiki.

Holo 'a e patiseti fakalukufua ki he fefolau'aki e Fale Alea

Ko e anga ko ē tu'u ko eni fakaikiiki ko ē 'a e 'ū fika ko eni 'i Fale Aleá, 'oku 'i ai 'a e holo 'i he fika ko eni 'o e kau ngāue tu'uma'ú, pea mo e kau ngāue lau'ahó, ko e fika ko ia na'e ma'u 'e he Fale Aleá, 'oku holo'aki 'a e 6 mano kātaki pea 'oku ai 'a e hiki lahi 'i he *grants* mo e *transfers* 'a ia 'oku 'asi ia 'i he polokalama fakaikiiki 'aki ia 'a e Kupu 15. Kapau te mou me'a ki he polokalama patisetí,

ko e me'a 'oku ou tui mahalo 'oku tonu ke tokanga ki ai 'a e Hou'eiki Mēmipá, tautefito ki he ni'ihi ko eni mei motú, ko e patiseti fakalūkufua ko eni 'a e Falé ki he fefolau'akí, na'e tu'u ia 'i he 8 kilu 7 mano, pea na'e holoki hifo mei ai ki he 6 kilu, 1 mano, pea 'i he patiseti fo'ou 'i he taimi ni, 'oku holoki hifo ia 'o 2 kilu 8 mano. 'A ia ko e 2 kilu 8 mano ko eni ko e pa'anga...

<008>

Taimi: 1410-1415

Lord Fakafanua: ke ne hanga 'o fua 'a e fefolau'aki 'i muli pea mo fakalotofonua. Ko u tui 'oku 'osi mahino pē 'a e holoki ko eni 'a e pa'anga patiseti ki he folau ki muli fakatatau ki he *lockdown* 'oku 'ikai ke to e, ngalingali 'e 'ikai ke to e fiema'u ke fai ha folau ki muli 'i he 'ū fakataha ko ē 'oku fa'a me'a atu ki ai 'a e kau Fakafofonga ka ko 'ene tu'u ko eni 'a e patiseti ki he folau fakalotofonua na'e 'i he tu'unga e 2 kilu 5 mano 4 afe ka 'oku holoki hifo 'o 7 mano. 'A ia ko hono holoki ko eni 'oku 'i ai pē tokanga koe'uhī 'oku 'i ai e monū'ia e Hou'eiki Fakafofonga mei motu ke nau folau atu ki he'enau vāhenga 'i motu tu'o valu 'i he ta'u. Ko e tu'utu'uni pau eni na'e tali he Fale Alea ni ke me'a atu e kau Fakafofonga e Hou'eiki mei motu 'o a'u ki he folau 'e 8 'i he ta'u. 'A ia ko hono holoki hifo 'a e patiseti ki he folau 'e 8 ko ia mei he ua kilu nima mano fā afe 'o fitu mano 'oku mau fehu'ia pē 'e malava ke fakahoko 'a e ngāue ko ia fakatatau ki he Tu'utu'uni 'a e Fale he 'oku vahevahe 'a e fitu mano ko eni pea mo e Hou'eiki Mēmipa mei he motu 'e 13. 'A ia ko e tu'unga ia 'oku 'i ai 'a e patiseti e Fale ki he fefolau'aki 'oku holoki.

Ka 'i he taimi tatau pē 'oku fakatokanga'i he 'ofisi ni ko e pēseti 'e 5 na'e vahe ko eni ki he Fale Pa'anga to'o mei he Potungāue kotoa pē 'o kapau 'e a'u atu e tu'unga ko eni e vailasi ki ha tu'unga fakafiemālie 'ikai ke to e fiema'u ke tau ngāue'aki e pēseti 'e 5 ko ia 'e fakafaingamālie fakavouti pē ke *vire* mai e pa'anga ko ia 'o fakalava 'aki 'a e patiseti ko ē na'e to'o ki he fefolau'aki. 'A ia ko e 'uhinga pē eni ia ki he fefolau'aki ko eni ki muli ka 'e kei tu'uma'u pē 'a e fiema'u pa'anga ki he fefolau'aki fakalotofonua, ka 'i hono fakakātoa ko u tui mahalo ko e founa ngāue pē ia 'oku angamaheni ki ai 'a e Hou'eiki Mēmipa 'a e Fale ka 'i ia ha tōnounou lolotonga ko ē e ta'u fakapa'anga fa'a fai pē kole ki he Pule'anga ki he *supplementary budget* ke tānaki mai ki he ngāue e Fale.

Ka ko e anga ko ē tu'u ko eni 'etau patiseti he 'aho ni Sea ko e faka'osi pē na'e 'i ai 'eku fokotu'u ke toloi atu foki e Fale Alea koe'uhī pē ko e Līpooti he Kōmiti Pa'anga fakatatau ki he fokotu'u ko eni mei he 'Eiki Palēmia ka ko u tui 'e faingamālie pē 'o kapau 'e loto lelei e Fale ni ke tau paasi 'e tautolu e Vouti Fika 2 he 'ikai ke 'i ai ha fu'u makatu'unga ia ke liliu ha, 'o 'ikai ai ha toki fokotu'u ia 'amui mei he Kōmiti Pa'anga 'e faingamālie pē ia pea ko u fokotu'u atu 'e au ia ke tali e Vouti Fika 2 mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō 'Eiki Sea ... me'a mai.

[Fokotu'u Tongatapu 4 ke hiki hake silini ki he polisi fakakolo 'o \\$50,000.00](#)

Māteni Tapueluelu: Tapu mo e Feitu'u na Sea kae'uma'ā mo e Hou'eiki Memipa 'o e Kōmiti Kakato, faka'apa'apa lahi atu ki he 'Eiki Palēmia pea pehē ki he toenga 'o e Hou'eiki Minisita. 'Eiki ko u tu'u pe ke fai ha fakamalo ki he tataki 'oku fakahoko 'e he 'Eiki Sea 'o e Fale Alea 'i

he ta'u fakapa'anga lolotonga kae pehē ki he faka'uto'uta ki he ta'u fakapa'anga hoko mai. Mea'i pē 'e he Hou'eiki 'a e ngaahi liliu kuo fokotu'u mai pea 'oku ou fie fakahā pē au 'a e fiefia 'a hoku 'ofisi fakavāhenga pea mo e 'Ofisi faka-Fale Alea 'i he pa'anga fakavāhenga 'oku lahilahi ko e polis fakakolo, ko e 'ofisi ko eni 'a e Fakafofonga, ka ko e fengaue'aki ko ia 'oku ou fiefia ke fakahoko atu pe 'oku ou fakamālō'ia 'a e tataki 'oku fai 'e he 'Eiki Sea pea mo 'ene kau ngāue. Pea 'oku 'i ai 'a e poupu ki he fokotu'u ko eni ko e tokanga pē au ki he pa'anga ko e ki he polis fakakolo. 'Oku 'i ai 'a e poupu lahi ki he hiki ko eni mei he \$25000.00 ki he \$40,000.00 pea ko u faka'amu pē 'oku me'a mai 'a e ngaahi polis fakakolo kotoa he fonua 'i he ngāue mateaki 'oku nau fakahoko he vaha'a taimi ko eni 'o hangē pē ko ia ko e me'a na'e me'a ki ai 'a e Minisita Pa'anga, kuo ofonga he me'a ko eni he COVID-19 'a e mahu'inga e ngāue ko ia 'a e polis fakakolo. Pea 'oku ou fakamālō pē hono hiki hake ka 'oku 'i ai pē 'eku fakakaukau Sea. Ko e ngāue ko eni 'a e kau polis fakakolo kamata pē he efiafi 'o lele ai ki he hengihengi koe'uhi Sea ko hono 'uhinga ko e talamai e taimi fakataputapu pē *curfew*. Pea 'i he vāhenga 'a e motu'a ni 'oku 'i ai 'a e polis fakakolo 'e

<009>

Taimi: 1415-1420

Māteni Tapueluelu: ... 15. Ko u tui 'e to e tupu hake pea ko u tui 'oku mea'i pē 'e he kakai 'a e ngāue 'oku nau fai. Pea ko e ki'i silini ko eni ko ē 4 mano kapau 'e vahevahe ia ki he 15 ko 'enau taki 2666 'i he ta'u. 'Oku lave'i pē 'e he motu'a ni ko e ngāue ko 'enau ko e *volunteer* pē ko e pole pē ki he ngāue *volunteer* ma'a e *community* nau 'ā fakataha pē mo e polis, ko e poupu ki he polis he'enau fakahoko fatongia pea 'oku to e vāofi ange 'a e potungāue polis pea mo e *community* 'i he lipooti 'a e ngaahi maumaulao, 'i he lipooti 'a e ngaahi faingata'a a'u ki he vela. Ka ko e tokanga, ko 'eku kole pē 'a'aku ia ki he 'Eiki Sea ko 'ene tu'u ko ē, 'e lava ke to e fakakaukau'i ange silini ki he kau polis fakakolo. Ko e ki'i \$2666 'i he ta'u fa'a omi kau polis fakakolo 'o 'eke mai ki he motu'a ni pē ko 'ene tonu eni pea u talaange ko 'ene kakato ia 'a e silini 'oku tufa atu. Tau fakataha pē katoa pē 'o tala katoa 'a e mahu'inga na'a 'i ai ha ki'i feitu'u hē na'a lava ke numi kae lava ke hiki hake e 4 'o 5. Ko e anga pē ia e fakakaukau 'o makatu'unga pē ia heni Sea mo Hou'eiki, ko 'etau luelue 'atautolu mo e COVID 'oku 'ikai mahino hono ngata'anga ia 'ona. 'E toki mahino ia hano talamai kuo 'i ai ha huhu malu'i, pē 'e 'i ai ha faito'o pea toki mahino leva 'a e ngāue ngalingali ko e 'osi ha ta'u 'e taha mei heni kuo a'u mai 'a e huhu malu'i pē ko ē hā ha fa'ahinga taimi. Ko 'ene fo'i lele he taimi ni 'oku 'ikai mahino ia kia kitautolu 'a ia ko e ngāue ko ē 'e fai he kau polis fakakolo ia, pē 'e kei tu'u 'a e *curfew* ia he po'uli pau pē nau kei ngāue kia kinautolu. 'A ia ko e tokoni lahi 'oku nau fai 'enautolu pea 'oku ta'emahino 'a e taimi 'e ngata ai 'enau tokoni. Māfana mai pea 'oku hanga 'e he polis fakakolo 'o 'ai 'a e kakai ke nau ongo'i 'oku 'i ai honau ngafa ke takitaha tauhi e melino honau kolo. Kae 'ikai ke teke'i pē ki he 'Eiki Minisita Polisi mo 'ene kau ngāue ke fai 'enautolu 'a e fatongia ko ia. Ka tonounou 'e tukuaki'i taha pē nautolu. 'I kai ke lava ia, kuo pau ke tau tu'u katoa tautolu 'o takitaha tokanga'i mo ongo'i hono kolo pea toki hū mai 'a e kau polis he ngaahi hia ia 'oku lalahi pea 'oku 'iai 'a e fanga ki'i iiki ke tokoni ai 'a e kau polis fakakolo pea ko e anga pē ia 'a e fakakaukau 'Eiki Sea ko'e'uhi ko e tu 'u 'a e ngaahi polis fakakolo pea fa'a *vire* 'a e silini mei he pa'anga fakavāhenga pē *constituency fund* 'o to e 'ave pē ke tokoni'i kau polis fakakolo. Pea ko e anga pē ia 'a e fakakaukau Sea na'a lava ke to'o mai ha fo'i 1 mei he silini *constituency fund* 'o 'ave ki he 4 ke 5 mano e polis fakakolo ke fakapapau'i pē ko e silini ko ia ke 'ave ki he polis fakakolo. Pea mahalo 'oku 'ikai ha to e sino tu'uma'u fakalūkufua Sea ki he ngaahi vāhenga ka ko e ngafa ko ia 'oku fakahoko 'e he kau polis

fakakolo 'i he taimi ni. Pea 'oku mea'i pē 'e he mātu'a ai, 'oku 'ikai ha vahe ka 'oku fakaai atu 'enau fanga ki'i fiema'u he'enau 'a ko ē ki he pongipongi. Ko e anga pē ia 'a e fakakaukau pē 'e laumalie lelei ki ai 'a e Hou'eiki, ko e me'a foki ia 'a e Kōmiti pē 'o lava ke hiki hake 'a e 4 'o 5 ka ko u tuku atu pē na'a 'i ai ha me'a mai ai 'a e Kōmiti Mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō 'aupito Fakafofonga fika 4 'oku 'i he'etau tu'utu'uni pē ia ha me'a ia 'a ha Hou'eiki ke fakalahi ha 'aitemi 'o ha vouti ka ko e fakatangitangi ia 'oku ke me'a mai 'aki. Kae tuku ki he Sea pea mo e fakahoko mai 'e he Minisita Pa'anga. Mālō.

Lord Fakafanua: Ko ia Sea ko e tātaki atu pē ki he kole ko ē mei Tongatapu 4 ko e hiki ko eni 'a e patiseti ki he polisi fakakolo pea mo e patiseti 'oku 'ave ki he *constituency fund* 'oku ui ko e *constituency grant*. 'E kehekehe pē 'a e ngaahi fiema'u 'a e 'u vāhenga, ko e fokotu'utu'u ko eni 'oku 'oatu 'e he Fale Alea ko e tokoni mai mei he Fale Pa'anga, ko e tātaki fakalukufua ia ki he'etau pa'anga ngāue. Ka 'e malava pē ia 'o kapau te mou tohi mai 'o kole ke vahe ha pa'anga mei he *constituency fund* ki he polisi fakakolo. He ko hono ngāue'i ko ē 'a eni 'oku kehekehe pē 'ū vahengá. 'Oku 'i ai e 'ū vahenga 'oku nau fu'u fiema'u e hikí pea 'oku 'i ai e 'ū vahenga ...

<009>

Taimi: 1420-1425

Lord Fakafanua: ... 'oku nau lele pē nautolu ia. Fakafiemālie pē 'a e tu'unga fakapa'anga 'a ē ko ē he taimi ni. Ka ko e me'a ko ia, 'oku 'ikai ke u tui au 'oku fiema'u ke tau to e hiki holo e 'ū fika, makatu'unga pē fiema'u e 'u vāhenga, 'oku kehekehe pē 'enau fiema'u. Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō Sea e Fale Alea.

Siaosi Pohiva: Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai.

Siaosi Pohiva: Tapu pea mo e Feitu'u na 'Eiki Sea. Tapu pea mo e 'Eiki Palēmia kae 'uma'ā Hou'eiki Minisitā Kapineti. Tapu pea mo e kau Fakafofonga Hou'eiki Nōpele kae 'uma'ā e kau Fakafofonga 'o e Kakai. Fakamolemole pē Sea, ka kuo pau ke u hopo pea mei hē ki he pepa ko ē, fētō'aki holo pē, ko e koloa pē ke fai ha ki'i fakamahino.

Kuo u fiefia 'i he pongipongi ko eni Sea ho'o me'a 'o fekau'aki pea mo e mahu'inga 'o e 'aho. 1862, *Code of Laws*, na'e hanga 'e he 'Uluaki Fā 'o foaki e tau'atāina ki he tangata mei he fakapōpula 'a Hou'eiki. 1875, na'e fakapapau'i 'e Tupou 1, 'oku fakama'u 'a e fo'i tau'atāina 'oku faka'amu ko ē ke fakahoko pea ne fa'u 'a e Konisitūtone 'o ne 'ai e hingoa ki ai, 'ai huafa ki ai.

Hou'eiki Minisitā, ka 'oku 'i ai ha ki'i faingamālie ke mātava ai e kakai pea tukuange mu'a hano ki'i matapā. 'Oku ou kau fakataha mo hoku kaungā Fakafofonga, ko e pepa ko ē 'e lava pē tautolu ke paasi he 'aho ni, 'osi e patiseti ia. Pea nēongo 'emau ta'efiemālie ki he ngaahi makatu'unga 'oku 'omai, ka 'oku tau anga pē tautolu he fononga he kona, fononga mo e kona, folo, lue pea 'oku kātaki'i pē ia 'e he Tonga. Ko e me'a ko ē 'oku 'ikai ke mau lava 'o kātaki'i, ha tanumia ha tau'atāina 'oku foaki 'e he Fale 'o Tupou. Mou me'a ki he, ko e *force* pē ko e ivi, ko e me'a 'oku

fakanatula. Ko e taimi pē ‘oku fakafaingata’ a’ia’i ai, malava pē ke pā. Mea’i pē ‘e he Hou’eiki ‘a e me’a ko eni ‘oku hoko ‘i ‘Amelika.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Sea, ko ‘eku ki’i fakatonutonu atu.

Sea Kōmiti Kakato: Fakafofonga ko e fakatonutonu ē mei he ‘Eiki Minisitā Pa’anga.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Kole atu pē ki he Fakafofonga ko eni. Polokalama fika fiha eni he Vouti Fika 2 ‘oku malanga mai ai. Kātaki ka ke muimui ofi he Polokalama.

Siaosi Pohiva: ‘E ‘EikiMinisita. Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mo’oni ‘aupito e Fakatonutonu, Fakafofonga.

Siaosi Pohiva: Kole ‘aku ia ‘a e mahu’inga ‘o e ‘aho. Ko e fo’i me’a mahu’inga ‘e 2 ‘o e ‘aho ko eni. Ko e ‘aho eni ‘o e Painimutu, Fakafofonga tuku mai haku ki’i faingamālie e Painimutu ke ki’i fakalongolonga’a. ‘Ilo e ‘aho ko ē homou Ako, ‘e ‘oatu ho faingamālie.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Sea, kuo u kole atu ki he Painimutu toki me’a ia ki he’enu polokalama ‘aefiafi ‘o longolonga’a ai. Ko e polokalama ‘eni ia ‘a e fonua ‘a e Patiseti. Ko ‘eku ‘eke atu pē ko e Polokalama Fika fiha eni ‘a e Fale Alea ‘oku me’a mai ai. Ko e tokoni atu pē ia Sea.

Siaosi Pohiva: Ko e maama e ako na’e fokotu’u ...

Sea Kōmiti Kakato: Mālō ‘Eiki Minisitā.

Māteni Tapueluelu: Na’e me’a mai ‘a e Fakafofonga ia ‘anenai ke tali kātōa ā ē ia. Ko ‘ene ki’i me’a nounou pē ‘a’ana ia ‘oku tokanga ki ai, ‘anenai. Ko e fakamāatoato eni, pea u talaange, tali si’i pē mu’a ‘oku ‘i a e ni’ihi he ‘oku fie malanga pē he fanga ki’i me’a nounou. Mahalo te mou mea’i pē Hou’eiki, ko e ngaahi vouti, polokalama pau pē ia te mau tokanga ki ai. Toenga, tukuange. ‘Oku ‘i ai ‘a e kole ke tukuange mai ha ki’i faingaalie ke mau fakahoha’a. Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

‘Eiki Minisitā Ngōue: Sea, ki’i tokoni atu ki he ongo Fakafofonga, mo fakamolemole mo ‘ai pē mōua ho’omo me’a kapau ‘oku mo pehē ke tali kotoa. Kei ‘atu e faingamālie ke mo malanga, ko ‘eku tokoni atu pē ia ka mōua ke mo mea’i. Taimi ko eni, malanga mai pē he Vouti, malanga mai ko e hā e Vouti ‘oku ‘ikai ke ke fiemālie he fo’i Vouti ko ia pea totonu leva. Kuo u sai’ia au he malanga mai ko ia ‘a Fika 4, kau polisi fakakolo, ‘oku ke mea’i pē Fakafofonga Fika 1, fafanga ‘a Hala-‘o-vave si’i ni’hi, ‘i he fo’i tuliki ‘e 4 ko ia. A’u mai ki Longolongo, si’i ō ia ‘o fai ‘enu fakataha ki he me’a ‘a e polisi fakakolo, pehē atu e kau polisi ia ‘o puke, tā ko ē ko’enu fakataha ‘anutolu ki he polisi fakakolo, puke kotoa ai e tamaiki ia homau feitu’u kau ai pea mo e tokotaha na’e si’i ha’u mei ‘Amelia, ko e fāmili falala’anga ia ‘i Longolongo, kau mo ia he puke. Na’e toki fakatonutonu kimui ‘o toki ‘ilo, tā ko ‘enu fakataha ‘anutolu kae pehē ‘e he kau polisi ia ko e fakataha ki ha to e me’a kehe, pe ko e faikava. Kiate au, ‘oku ou tui ki he me’a ko ia. ‘Oku totonu ke tau hanga ...

<003>

Taimi 1430-1435

'Eiki Minisitā Ngoue: ... 'o tokoni ki he kakai, tautautefito ki he tu'unga 'oku 'i ai 'a e politikale, he taimi ni. Ki'i me'a 'e taha Fakafofonga 'oku ou ki'i tokanga ki ai.

Siaosi Pōhiva: Sea kātaki ke u fai 'eku ki'i malangá kae toki me'a mai 'a e 'Eiki Minisitā ia.

'Eiki Minisitā: 'Ikai, 'ai ia ko e 'uhinga ke tau vahevahe kae 'oua te ke fu'u 'oua te ke fa'a vave ke ke tuputāmaki, kā ko e kongā eni 'e taha me'a...

Sea Kōmiti Kakato: Kātaki pē, kātaki pē.

'Eiki Minisitā Ngoue: ... 'oku totonu ke tau tokanga ki ai fekau'aki pea mo e Koviti 19. Neongo 'a e fakahū mai, fē 'a e Fakafofonga 13, fekau'aki pea mo e totongi 'o e ni'ihī na'a nau ngāue 'i he taimi faingata'a 'o e Koviti 19, faka'ofa, ko hono faka'ofa Sea he 'oku lahi 'a e me'a ia he pa'anga 'e taha, pa'anga 'e taha ki he houa. 'Oku 'i ai 'a e me'a 'i hē sēniti 'e 76, sēniti 'e 76 ki he houa, 'a e ni'ihī *frontline* te nau ō 'o pea kā ma'u 'e he mahaki, ko e hā 'a e tu'unga 'e a'u ki ai, faka'ofa, kakai 'o e fonua, 'i ai mo e sēniti 'e 96, 'ikai ko e 'uhinga ke mea'i 'e he Fale ni 'a e lipooti na'e 'omai 'e he Fakafofonga ko ē, ko e me'a ia 'oku totonu ke tau tokanga ki ai. Fakafofonga fika 4, fekau'aki mo ho'o lipooti ko ē na'a ke 'omai, me'a ia 'oku totonu ke tau fakaivia.

Dr. Saia Piukala: Sea ko e ki'i fakatonutonu, Sea ko e ki'i fakatonutonú 'oku tau 'i he Lao ni, tapu pea mo e Feitu'u na Sea...

Sea Kōmiti Kakato: 'Io. Fakamanatu atu pē Hou'eiki 'oku tau 'i he Vouti fika 2, Vouti 'a e Fale Alea.

Dr. Saia Piukala: Ko ia Sea, ko 'eku fakatonutoní ia ko e ke tau foki mai pē mu'a ki he Vouti fika 2, ko e vouti 'a e Minisitā Mo'ui te tau mo e lipooti ko eni 'a e Sea ko ē 'a e Kōmiti Sōsiale ke tau toki feme'a'aki ai Sea ki he me'a ko eni fekau'aki pea mo e, mālō Sea.

'Eiki Minisitā Ngoue: Sea 'oku mo'oni pē 'a e me'a 'oku me'a ki ai 'a e Fakafofonga 14, kā ko 'eku fakatātā ia ki he ngāue ...

Sea Kōmiti Kakato: 'Eiki Minisitā ko e tokoni ia na'a ke fai ki he Fakafofonga fika 1, ko ena ia 'oku to e fai atu 'e Vava'u 14 ki he Feitu'u na.

'Eiki Minisitā Ngoue: Ko ia, kā ko 'eku lave ki ai...

Sea Kōmiti Kakato: 'Oku ke malanga koe ia 'i he ngaahi vouti kehe.

'Eiki Minisitā Ngoue: Sea ko 'eku lave ki ai he ko e me'a ia 'oku hoko tatau tofū pē pea mo e kau polisi fakakolo, ko e ni'ihī ko eni 'oku nau ngāue fakalukufua ki he fonua ki he Kōviti 19, fakaivia polisi fakakolo, pea 'ai fakalelei mo e ni'ihī ko eni 'oku nau ō 'i he *frontline*, 'osi teuteu 'e he Pule'angá 'a e me'a ko ia, kā 'oku ou 'ohovale 'i he'ene fou mai mei he Sōsiale, pea na'e anga fēfē 'ene fou mei hē, 'oku 'ikai ke fu'u fe'unga mo e tu'unga 'oku tonu ke 'i ai, tonu ke fakaivi fakalelei.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō. Sea ki'i Painimutu pē 'i he miniti 'e taha pea ke foki mai koe ki he fika 2.

Siaosi Pōhiva: Peesi 77.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia.

Tokanga ki he hiki pa'anga fakavāhenga he ko e to'o mei he tukuhau e kakai

Siaosi Pōhiva: Ko e 'uhinga 'eku fakamalangá 'Eiki Sea 'oku tau fiefia kitautolu ia 'i he fakamolé, ko e 7 miliona 1 kilu 6 mano 2 ko ena 'oku ha'u ko ē ki he me'a'ofa fakangāue mo e 'inasi *grants*, hiki 'aki ia 'a e 2 miliona, 3 kilu mei he patiseti ko eni na'e toki 'osi. Kapau 'e hiki 5 miliona, 10 miliona, 'oku ou fiefia au Sea, kā ko e hiki ko eni mei fē, 'ikai ko 'etau ala ai pē ki he kato 'o e kakai. Sea, 'oku ou fiefia au 'i he tokoni ko eni, tokoni ia ki hoku vāhenga, kā ko e ala ai pē ki he kato 'o e kakai 'o to'o mei ai Sea. 'Oku ou fanongo hake ki he ...

'Eiki Minisitā Ngoue: ....Kau kole atu mu'a ki he Fakafofonga...

Sea Kōmiti: Me'a mai 'Eiki Minisitā.

'Eiki Minisitā Ngoue: 'Oku ou tānaki mai pē 'a e 'ū me'a ko ena 'oku me'a ki ai he 'oku ou 'osi lave'i pē he'ikai ke ta'e fou mai 'a e kau Fakafofonga 'i he me'a ko ia.

Siaosi Pōhiva: Pē'i 'oleva mu'a Sea ...

'Eiki Minisitā Ngoue: 'Ikai ko 'eku tokoni atu ki he Feitu'u na, fokotu'u mai, 'ikai ke to e 'i ai ha me'a ia te tau to e ala ki ai 'i he taimi ni ko 'etau ala pē 'i he tukuhau, 'i he kau, kā 'oku hangē 'oku 'ai ke fanongo mai 'a e kakai ho fonua kuo tau ala ki he kato 'o e kakai 'o e fonua, ...

Siaosi Pōhiva: He 'oku loi ia?

'Eiki Minisitā Ngoue: Ko e me'a fuoloa.

Siaosi Pōhiva: 'Oku loi ia? Ko e fakamole ko eni mei he kato 'o e kakai...

'Eiki Minisitā Ngoue: 'Oku ke mea'i lelei pē na'e Palēmia 'a e taha na'e toki pekia ko eni, ko e ala pē ki he kato 'o e fonua, kakai 'o e fonua.

Siaosi Pōhiva: Me'a mai pē mu'a Minisitā...

'Eiki Minisitā Ngoue: na'e to e ala 'i fē, 'e to e ala ki tu'a ki ha feitu'u kehe pea ala pē 'i he me'a ko eni 'oku tau 'i ai.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō Fakafofonga mo e 'Eiki Minisitā.

'Eiki Minisitā Ngoue: Fakavalevale ia.

Sea Kōmiti Kakato: ‘Oku ou ...

Siaosi Pōhiva: Sea ko ‘eku ki’i fehu’i atu pē au ia.

Sea Kōmiti Kakato: ...ki he anga ‘o e lea ‘oku fai ‘aki ‘a e feme’a ‘aki foki mai pē ki loto.

‘Eiki Minisitā Ngoue: ‘Io.

Sea Kōmiti Kakato: ‘Oua ‘e ‘ai ko ē ‘oku tau ngāue ai ‘o monū’ia ai, ko tautolu kotoa pē, kā ko e fu’u Lao ko ē ‘oku taha pē kia kitautolu, pea ‘oku tau tukuhau, ‘a e tokotaha kotoa pē, ‘oua ‘e lā ē ko e ‘uhinga ‘oku ‘ikai ke fakalao ia. Me’a mai Fakafofonga.

Tokanga ki he \$5mano vahea ma’a e tokoni kau Nōpele ki honau ngaahi vāhenga

Siaosi Pōhiva: Mālō. ‘Oku ‘i ai mo e pa’anga heni ‘oku ou fakatokanga’i ko e pa’anga ‘e nima mano ‘a e kau Hou’eiki Nōpele Fakafofonga. Sea...

<005>

Taimi: 1435-1440

Siaosi Pōhiva: ... mo Hou’eiki ko e me’a ‘oku ou fiema’u ‘e au heni ke mahino ko e hā ‘a e founga hono vahevahe eni ‘ikai ke u ma’u pē na’e ‘osi fai ha alea ki ai ‘a e Fale Alea ‘i he ta’u kuohili ko e me’a ‘oku mahu’inga’i ai ‘a e motu’a ko eni ta’u faingata’a eni pea ‘oku tonu ke fakapotopoto mo mahino e halanga kotoa pē ‘oku fou ki ai e silini. Ko e anga ko ē hono vahevahe

‘Eiki Minisitā Ngoue: Sea ki’i tokoni atu ki he Fakafofonga e

Sea Kōmiti Kakato: ‘Io tokoni ē

‘Eiki Minisitā Ngoue: Pau te ke me’a mai ‘o me’a ki he miniti ‘o kole ki he ngāue ke nau ‘oatu e miniti ko ia na’e fai e feme’a’aki lahi ‘aupito ‘aupito kau ki he me’a ko ia, pea kapau ‘oku ke me’a mai ‘o pehē ‘oku totonu ke tuku eni to’o kotoa kotoa mo e pa’anga ‘oku ‘oatu ko ē ki he Feitu’u na mo e ni’ihi ‘o e Fale ni tau fakafoki kotoa ki he ... ‘oku ‘i ai hono ‘uhinga fakalukufua kotoa kotoa ko mautolu ko eni mei Vava’u mau fakalukufua mautolu ‘i Vava’u ‘oku ‘i ai e ngaahi feitu’u ia he ‘ikai ke malava nautolu ia ‘o a’u atu kia moutolu kau Fakafofonga ‘oku lava e Hou’eiki tātāpuni atu e fatongia ma’a e kakai ‘o e fonua ko ia pē

Siaosi Pōhiva: Mahalo kuo mahino ia Sea

Sea Kōmiti Kakato: Mālō e tokoni

Siaosi Pōhiva: Ko e me’a ‘oku tokanga ki ai ‘a e motu’a ni ia Sea

Sea Kōmiti Kakato: Mo'oni e 'Eiki Minisitā na'e fai e tālanga lahi ki he me'a ko eni ka ko e mālō eni ha ngāue 'a e Sea ki he tālanga ko ia me'a mai

Siaosi Pōhiva: Mālō ko e me'a pē 'oku ou tokanga au ki ai Sea ko e taimi faingata'a eni, lava 'o ki'i mohetolo atu ki he ta'u fo'ou to'o mo e ki'i fo'i kongā 'oku tānaki mai he Fakafofonga ki he me'a e kau Fakafofonga, 'ave ia ki he COVID, ko e me'a 'oku ou tokanga ki ai, ko e fakapotopoto ia na'a tau malanga'i he Fale ni 'o e 'uluaki uike pē, fiefia kapau na'e fai e me'a ko eni lele lelei tu'u ve'eua e fonua faka'ekonōmika

'Eiki Minisitā Pa'anga: Ki'i fakatonutonu atu e Fakafofonga

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu Fakafofonga mei he 'Eiki Minisitā Pa'anga

Fakama'ala'ala Minisita Pa'anga he

'Eiki Minisitā Pa'anga: Tapu pea mo e Sea tapu pea mo e Hou'eiki Mēmipa e Fale Sea ko e fakamālō ki he Sea 'o e Fale Alea hono fakakakato 'a e 'Esitimeti 'a e Fale pea ko u tu'u pē au ia ke fakatonutonu ko e ngaahi fika ko eni ko e ngaahi polokalama ko eni Sea te u fakamatala'i pē ke mea'i 'e he Fakafofonga na'e 'ikai ke fakatuputupurangi pē ha taha pea 'asi mai e fo'i fika na'e misi ki ai. 'Oku 'i ai e founa ngāue pea mo e kaveinga ngāue na'e fokotu'u pea talanoa'i 'o alea'i 'e he Fale Pa'anga mo e Hou'eiki Minisitā mo e Sea 'o e Fale Alea fakatatau ki he taumu'a pea ko hono fokotu'utu'uni eni. Ko e me'a ko ē 'Eiki Sea ki he fa'ahinga malanga fakalukufua 'o talamai ke to'o ē to'o ē he 'oku fakapa'anga mei fē 'osi 'omai 'e he Patiseti 'a e lahi 'a e pa'anga 'oku tānaki mei he tukuhau mo e founa fakapa'anga ke fai'aki 'a e ngaahi ngāue ko eni. Na'a ku lele mai he hala Sea ko u fanongo ki he lave ki he kau polisi fakakolo 'oku lolotonga e faingata'a ko eni 'o e COVID-19 'osi totongi atu 'e he Pule'anga 15,000 ki he vāhenga fili kotoa pē ki he polisi fakakolo. 'Oku to e teuteu he Pule'anga he mahina ni ke to e totongi atu e 1 mano ki he kau polisi fakakolo. Ko e fakamahino'i ia 'a e mahu'inga 'o e fatongia ko eni 'oku fakahoko he mātu'a polisi fakakolo.

Kau 2 kilu he pa'anga tokoni vāhenga taumu'a ke fakaivia ngāue kakai fefine

Sea ko e pa'anga vāhenga 'a e 2 kilu 'oku 'i ai e 'ū talanoa holo pea mei he 'ū vāhenga 'oku kamata ke pea 'oku mo'oni pē 'Eiki Sea ko e tu'utu'uni ko ē 'ū vāhenga ki he'enau sēniti fakakolo 'oku pule pē 'a e mātu'a tangata ia pea na'e 'i ai e kole ia mei he hou'eiki fafine 'ange ha ki'i 'inasi ki he langa fakalalakaka 'a hou'eiki fafine ko e 'uhinga ia na'e fakalahi'aki e 5 mano 'Eiki Sea ke tokanga'i 'a e Hou'eiki Fafine 'i he langa fakalalakaka 'a e ngaahi vāhenga fili.

Ko e kongā faka'osi 'Eiki Sea ko e 'Esitimeti ko eni pea mo e polokalama ko eni 'oku tukuhifo 'a e ngaahi fakamole angamaheni hangē ko e folau mo e ngaahi me'a ko ia. Ko e ngaahi *new initiative* 'oku fakahū mai 'e he 'Eiki Sea pea 'oku tali he Pule'anga ke fakapa'anga kau ia he langa fonua 'oku fai. Fokotu'u atu 'Eiki Sea ke tau tali 'a e vote ko eni.

Siaosi Pōhiva: Sea kole atu toe pē 'eku miniti 'e taha fakamolemole.

Sea Kōmiti Kakato: 'Io fakamā'opo'opo mai Fakafofonga e miniti 'e taha ko ia 'etau *Vote Fika* 2 pē, he 'oku kei tatali 'a Tongatapu Fika 4 mo e Hou'eiki ke nau fie me'a he *vote* ko eni mālō.

Kole ka 'i ai ha me'a ngali lava ke tuku ke manava e kakai he patiseti pea tuku

Siaosi Pōhiva: Koloa pē Sea ke 'oatu hoku loto 'o'oku fiefia fiemālie au ia. Hou'eiki pe 'oku kona ko 'emau lele mai mei tahi ko e ifo e folau tahi he kovi 'a e tahi. Hou'eiki ki'i me'a pē ia 'oku ou fakatangí atu au ai ...

<007>

Taimi: 1440-1445

Siaosi Pōhiva : ... Hou, ka 'oku 'i ai ha me'a 'oku ki'i ala ta'ota'ofi atu, mānava 'a e kakai tukuhaú pea tuku. Me'a pē 'oku ou kolé, tali 'e au 'a e 'ū vouti kātoa ko ení fo'i vouti pē 'e taha 'oku 'ikai ke u loto au ki ai. Mālō Sea pea 'oku ou fokotu'u atu ai pē au.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō Fakafofonga, 'oku lave'i 'e he motu'a ni, ko e hā pē ha ki'i fakamaama ki he Feitu'ú na, 'e to e tokoni pē 'a e 'ngaahi 'ū me'a ko ení 'oku 'ikai fakahā loto ki ai e Feitu'ú na, 'a e ngāue fakataha mo kimoutolú. He 'oku 'i ai pē 'atita 'e 'alu pē tokoni ki he koló mo e ngaahi COVID mo e hā mo e hā mo e hā. Me'a mai Fakafofonga.

Fehu'ia e loto 'o Tongatapu 1 fekau'aki mo e Vouti e Fale Alea

Lord Fakafanua : Kātaki pē Sea kole atu pē ke fakamahino'i 'a e me'a ko ia 'a e Tongatapu 1, pea ke toki 'oange ha faingamālie ki Tongatapu 9. 'Oku me'a mai ia 'oku 'ikai ke loto ia ki he vouti ko ení pea ko 'eku kole fakama'ala'ala pē 'a'aku. 'Oku 'ikai loto ki he hiki ko ení 'a e 5 mano ki he 'ū vāhenga fili 'e 17, pē 'oku ta'eloto ki hono fa'u ha vāhenga fo'ou ki he vāhenga ko ení e Hou'eiki Nōpelé taki 5 mano. Ke ne tali mai pē 'oku 'ikai ke loto ia ke tākaki ha pa'anga fo'ou ki he 'ū vāhenga fili fakalūkufua.

Siaosi Pōhiva : Fehu'i mai kia au Sea?

Sea Kōmiti Kakato : 'Io.

Tali ka 'oku faingamalie 'a e fonua pea lelei pē patiseti Fale Alea

Siaosi Pōhiva : Mālō. Ko e makatu'unga 'eku talí he fakapotopoto ko ē 'a e fonuá. Kapau 'oku faingamālie 'a e fonuá ia, 'oku 'ikai ke 'i ai hano kovi 'ona ia 'e taha Fakafofonga. Ko e 'uhinga 'eku fakatangí 'aku ia, ko e tu'unga ko ē 'oku 'i ai e fonuá ni, mālō.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō Fakafofonga. 'Eiki Sea, 'oku tali pē 'e he Fakafofongá 'a e me'a 'oku me'a 'aki 'e he Fale Aleá, tūkunga totonu 'oku tau fononga mo iá. Mālō.

Fiema'u fakama'ala'ala mei he Pule'anga ki he 5 mano fakalahi he pa'anga vāhenga

Lord Fakafanua : Sea, kātaki ko e fehu'i pē ení 'e taha ki he 'Eiki Minisitā Pa'angá, ko ia na'e me'a mai ki he hou'eiki fafiné. Ko e fakama'ala'ala pē ko e hiki mai ko ení 5 mano taki 5 mano ki he 'u vāhenga fili 'e 17, pē 'oku fakatou hanga 'a e pa'anga ko ení ki he ou'eiki fafine 'o e 'ū vāhengá, pē ko 'ene me'a mai pē 'a'ana ia na'a kau nautolu ai. Koe'uhi kapau ko iá, ko u fokotu'u atu 'e au

ke 'ai ha 1 mano ki he to'utupú pea mo ha 4 mano ki he hou'eiki fafiné, koe'uhi ke 'uhinga mālie 'a e taimi ko ia 'oku tau hiki ai 'a e pa'anga 'oku vahé, kuo 'osi 'i ai 'a e 2 kilu 'i he 'u vāhenga kotoa pē. Ko hono tānaki mai 'o e 5 manó, 'e 'uhinga lelei ange ia, kapau ko e tānaki mai 'a e 5 mano 4 mano ki he hou'eiki fafiné, mo e 1 mano ki he to'utupú. Ko e fokotu'u fakakaukau pē eni, ke toki fakamahino'i mai 'e he 'Eiki Minisitā.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō. 'Eiki Minisitā.

Fakamahino Pule'anga ko e 5 mano pa'anga tokoni ke faka'inasi ai mo e kakai fefine

'Eiki Minisitā Pa'anga : Mālō 'Eiki Sea, tapu pea mo e Seá pea mo e Falé. 'Eiki Sea, ko 'eku fakamālō atu ki he Sea Fale Aleá hono 'ohake 'a e *issue* mahu'inga ko eni ki he to'utupú 'Eiki Sea. Lahi 'a e ngaahi me'a mahu'inga ai 'Eiki Sea 'a e to'utupú, pea mo e ngaahi sekitoa kehé, 'oku tokangaekina mavahe nautolu 'e he ngaahi polokalama kehe, hangē ko e *MIA*. Ka ko e fokotu'utu'u ia 'a e Pule'angá 'Eiki Sea ki he ta'u kaha'ú. Ko e ta'u ngāue ko eni 'oku hoko maí, ko e pa'anga ko ení 'oku 'ave pē ia ki he vāhenga filí, *constituency*, ka 'oku 'oatu ai mo e fekau ki he Kosilio ko iá, ke nau fakatokanga'i mavahe 'a e fiema'u 'a e hou'eiki fafine ke tokoni'i 'aki 'a e 5 mano ko ení. Ko u tui Sea ko e aleá ko e patiseti 'o e ta'u kaha'ú, 'e fakakau mai mo ha 'inasi 'o e to'utupú ke fai'aki ha ngāue faka-hangatonu ki he to'utupú. Mālō 'Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō 'Eiki Minisitā.

Lord Fakafanua : Sea, fakamālō atu au hono fakamahino'i mai 'e he 'Eiki Minisitā.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō. Me'a mai Tongatapu 9.

Poupou ki he hiki patiseti ki he polisi fakakolo

Penisimani Fifita : Tapu mo e 'Eiki Sea 'o e Kōmiti Kakató, tapu mo e 'Eiki Palēmiá kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Minisitā e Pule'angá. Tapu mo e Hou'eiki Fakafofonga e kau Nōpele 'o e Fonuá, tapu mo e kaungā Fakafofonga 'o e Kakaí. Kau fakataha he Falé ni 'Eiki Sea pea mo e me'a na'a ke kamata'aki he pongipongí ni, mau haka he langi kuo tau, pātapāta, tuetuē, fiefia he koloa kuo fakakoloa 'aki 'a Tonga, talu mei he 'Aho 4 'o Sune 1862 e tau'atāina ko e ta'u eni 'e 158. Ko u manatu ki he Folofola 'a Kuini Salote na'e fai 'i he Mala'e ko Lea'aetohí 'i Pangai Ha'apai. Ko e koloa mahu'inga 'a e tau'atāiná, pea ko hono mahu'inga 'o e koloá ke tauhi, pea fakalekesi, pea 'oku kei tu'uholoaki hono tauhi mai 'e he Ha'a Tu'í, pea mo e kau taki 'o e fonuá 'a e koloa mahu'inga ko ení. Te u fakahoha'a atu 'i he peesi 78 vouti, polokalama ...

<008>

Taimi: 1445-1450

Penisimani Fifita: fika 15 *sub program* fika 15. Na'e hiki 'a e 'ofisi fakavāhenga ki he pa'anga 'e 5 mano pea ko u fiefia ke lava ke fakangaue'i ha toko ua pē toko 3 ke tokoni mai ki he ngāue pea ko e polisi fakakolo 'oku hiki mei he 25,000 ki he 40,000. Ko e me'a pē 'oku 'ikai ke

mahu'inga'ia malie kiate au 'a e pa'anga fakavāhenga 'oku hiki mei he 2 kilu ki he fiha. Hiki mei he 2 kilu ki he pa'anga 'e fiha, ka u toki hoko atu. Hiki mei he 2 kilu ki he ...

Lord Fakafanua: Sea, hiki mei he 2 kilu ki he 2 kilu 5 mano. Hiki 'aki 'a e 5 mano.

Penisimani Fifita: Mālō. 2 kilu 5 mano ia pea 'oku poupuu atu 'a e fakahoha'a ko eni pea mo e tepile ki he 5 mano ke 'ave ma'a e kakai fefine pea mo e 5 mano ke 'ave ki he to'utupu. Kae 'ai 'o label, 'ai 'o tohi'i, 'ai 'o tohi'i ke mahino kae 'oua 'e 'omai 'o fa'o 'o tohi pē ai tu'u ai ko e 5 mano ki he kakai fefine, 5 mano ki he to'utupu. Ko e polisi fakakolo ...

Lord Fakafanua: Kātaki pē Sea ko e fakatonutonu atu pē na'a ma'u hala e Hou'eiki.

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu

Fakamahino ko e 5 mano he pa'anga tokoni vāhenga ke 'inasi ai kakai fefine

Lord Fakafanua: Ko e 5 mano 'oku tānaki ki he *constituency fund* pea 'oku kole mai 'a e 'Eiki Minisita Pa'anga ke mou toki vahevahe atu 'e kimoutolu 'o fakakaukau'i 'a e hou'eiki fefine 'i he pa'anga ko ia. Ko u tui mahalo ko e me'a 'oku me'a mai ki ai ke fakatou hiki pē ia 'o fakamo'oni'i pau 'osi sipela'i mai pē ko e me'a ki he hou'eiki fefine ka ne me'a mai pē Minisita Pa'anga ke toki alea'i pē ia 'i homou ngaahi vāhenga fili. 'Oku 'ikai ke tali 'a e pa'anga ko ē ki he to'utupu na'e me'a mai Minisita Pa'anga ke toki vakai'i 'i he ta'u fakapa'anga fo'ou he ta'u fo'ou.

Fiema'u fakama'ala'ala ki he mafai ma'u 'e he kau polisi fakakolo

Penisimani Fifita: Sai pē ia tali lelei pē ia he tēpile ko eni. Ko e polisi fakakolo 'oku 'i ai 'emau senitā 'i Tatakamotonga pea ko 'eku sio ko ē ki he polisi fakakolo, 'oku 'i ai 'a 'ene tu'unga lelei 'aupito 'oku 'ikai ngata pē ai ka ko e polisi ke tauhi e melino mo e fiefia, kau le'o kolo *volunteer*. 'Ikaiki ngata ai ka 'oku hoko ia ko e fakataha'anga, hoko ia ko e 'apiako, hoko ia ko e fale lotu, 'oku hoko ia ko e feitu'u ke tānaki ki ai 'a e to'utupu pea 'oku mau fengau'e'aki lelei. Ka ko e me'a ia 'oku fai ai 'a e fakahoha'a ki he Minisita Polisi ke kātaki mu'a 'o fakama'ala'ala ange 'a e faikehekehe 'o e kau polisi fakakolo pea mo 'ene kau polisi he 'oku mahino kiate au 'oku te'eki ai ha Lao ke fakamafai'i e kau polisi fakakolo ki ha ngaahi lele lahi ke nau ta'ofi mo puke mo e ngaahi alā me'a pehē. 'A ia ko 'enau me'a pē 'oku fai ko e o pē 'o pukepuke mo tala ki he kau polisi fakamafai. Ka ko e 'uhinga pē ke fai ha fakama'ala'ala ...

Fakama'ala'ala fekau'aki mo e mafai ma'u kau polisi fakakolo

'Eiki Minisita Polisi: Sea, ki'i tokoni atu pē. Ko e me'a pē 'oku ne me'a 'aki, ko ia pē. Ko e mafai 'oku 'i he kau polisi ke fai 'a e faka'ilo, ko 'enau tokanga'i 'e kinautolu 'a e polisi fakakolo he ko e *volunteer* pē. Lipooti ki he kau polisi pea fai he kau polisi 'a e faka'ilo.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō 'aupito 'Eiki Minisita.

Māteni Tapueluelu: Fakamolemole pē ka u tokoni atu pē mu'a he 'oku mahu'inga ki he pa'anga e polisi fakakolo mo e me'a kuo me'a mai 'aki 'e he Minisita Polisi. Ko u tokoni pē hoku ta'okete

‘Eiki Minisita. Sea ‘oku mamafa eni ko e ‘uhinga ko e fehu’i ko eni ‘oku ‘ohake ‘e mahino ai ‘a e mafatukituki ‘a e ngāue ‘a e polisi fakakolo. ‘Oku fakatokanga’i ‘i he Lao kupu 8 Lao ‘a e Potungāue Polisi ngaahi fatongia ‘o e polisi Tonga. Kupu 1 ‘oku ‘asi ai ‘a e fatongia ‘a e polisi Tonga ko e tauhi ‘a e Lao mo e maau mo e tauhi ‘a e melino. Kupu si’i ua ‘oku ‘asi ai ‘e fakalea ko eni ‘e *‘ikai ha me’a ‘i he Lao te ne holoki ‘a e kau mēmipa ‘o e komiuniti ki hono a. tauhi ‘o e melino pea mo e maau lelei mo. b. Ta’ofi pea mo hono fakatotolo’i hono maumau’i ‘o e Lao.* Mahino ‘aupito ia Sea, ‘a ia ko ‘ene mamafa ia ‘a hono fakapa’anga ‘e he Pule’anga pea to e hiki ‘i he ta’u ko eni. Ko e ‘uhinga ia na’e fai atu ai e tautapa ‘a e motu’a ni, Sea, ka ‘oku mo’oni ‘aupito ‘a e ‘Eiki Sea ia. ‘Oku ‘i ai ‘a e ngaahi feitu’u ia taha pē ‘a e polisi fakakolo ia ‘oku fakatatau pē ki he si’isi’i e ki’i vāhenga, vāhenga ‘o maua ia ‘oku fu’u lahi pea ko e ‘uhinga ia ‘a e tautapa kae sai pē ‘oku ‘atā’ata pē ke toki fai ha kole mai ki ai. Ka ko e ngafa ia ‘oku mafatukituki ‘a e kau polisi fakakolo Sea. Mālō

Sea Kōmiti Kakato: Mālō me’a mai Tongatapu fika 5

Siaosi Pōhiva: Ki’i nounou pē Sea pē ka u... koe’uhi ko ‘etau tālanga ‘i he polisi fakakolo. Sea mahino kia au ‘oku ‘i ai ‘a e sēniti *constituency* ‘a e Hou’eiki. ‘Oku ‘i ai e Hou’eiki Minisita ‘oku ‘i hoku vāhenga, ko u fiefia lahi kapau ‘omai mo ‘ene ki’i 5 mano ki homau ‘ofisi pea ha’u ‘o mau ngāue ai he mau ‘ofisi e polisi fakakolo. Ko e me’a fakafiefia ka sio mai e kolo ‘oku ma lelelele holo he po’uli mo ha ki’i vest ‘o ma takatakai ‘o ‘a’ahi ‘a e kolo. Sea fakamālō atu he ki’i 5 mano ko eni.

Sea Kōmiti Kakato: Fakafofonga mo e ‘Eiki Minisita, ko u pehē au ‘oku ‘ikai fekau’aki ‘a e feme’a’aki ko eni mo e ... ko e ‘uhinga ko e *constituency* ‘a e Minisita ‘oku ‘i Vava’u ia. Me’a’anga pē ia ‘a’ana ho’omou feitu’u, mo me’a ai

Siaosi Pōhiva: Tonu ke ke totongi *rent* mai ia ki hoku vāhenga

Sea Kōmiti Kakato: Pea ko u pehē mahalo ke tuku ia ka tau hoko atu tautolu ia na’a tau lōloa

‘Eiki Minisita Ngoue: Pea kapau ko ia Sea, tonu ke totongi *rent* mo e Feitu’u na! Foki ki Kauvai, tukuange ‘a Kolomotu’a ia

Sea Kōmiti Kakato: Sai ‘Eiki Minisita, fe’unga!

‘Eiki Minisita Ngoue: He ko u sai au ko u fe’unga au

Sea Kōmiti Kakato: Fe’unga ... me’a mai Tongatapu 5

‘Eiki Minisita Ngoue: Sea ‘ai pē mo tau ki’i fakakata, faifai pea ke tengetange!

Sea Kōmiti Kakato: Ko ‘emau mo’ua ko eni ko ‘emau faingata’a’ia ko eni ko ho’omou vouti ko hono ‘omai ‘Eiki Minisita!

‘Eiki Minisita Polisi: Kātaki pē Fakafofonga, Sea,

Sea Kōmiti Kakato: Ko ‘emau mo’ua ko eni ko moutolu ko e fakahū mai ‘a e Lao ko eni. ‘Oua na’a ke to e ‘ai mai ‘a e fakakata ko ena kia au. Mālō.

‘Eiki Minisita Polisi: Kātaki pē Sea ko ‘eku ‘uhinga pē ‘a’aku ia ke to e tali pē koē’uhi ki he fehu’i na’e ‘omai ko ē ‘e fika 9, ko e mafai fakapolisi ko eni ‘oku ‘ave ko ē ki he kau polisi fakakolo, ko hono fili ‘a e kau polisi fakakolo ko e me’a pē ia ‘a e ‘ofisakolo mahalo mo e Fakafofonga vāhenga hono fili. Ko e mafai fakapolisi ‘a ia na’e me’a ki ai ‘a e Minisita Polisi mālōlō ‘oku ‘i ai pē ‘a e kupu he Lao ‘oku toki fakamafai mei he Komisiona ha fakamafai ha taha ke ngāue fakapolisi. Pea ‘oku ‘ai pē ke fakamahino ki he me’a ‘oku ‘ikai ha mafai ke nau ngāue fakapolisi ka ‘oku toki malava ke fakamafai’i ‘e he Komisiona ke nau ngāue fakapolisi ke fai ha fa’ahinga ngāue. Ka ko e ‘ai pē na’a pehē ‘e he fika . Ko u ‘ilo pē ‘oku ki’i hopo e 9 mo honau vāhenga he me’a polisi fakakolo. Ka ko e me’a pē ‘oku ou tokanga ki ai ko e mafai fakapolisi ‘e toki fakangofua he Komisiona. Ka ko e fili ‘a e kau polisi ko e me’a pē ia ‘a e vāhenga mo e Fakafofonga ... he ‘oku kau ‘a e me’a ko eni he me’a lahi ia. He ko e pa’anga ko eni ‘oku ‘ave kia nautolu ‘oku ‘ikai ha pa’anga ‘oku tuku pehē mai ki he polisi ke ngāue ki he Va’a ko ē e Kominiuti Polisi kae sai pē ke toki fai ha lave atu ki ai he a’u ki he vouti.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia

‘Eiki Minisita Polisi: Ka ‘oku monū’ia ‘a e polisi fakakolo he ko ena ‘oku ‘oange e 7 mano he *constituency* ke nau hanga ‘o, 7 milona ke nau vahevahe.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō ‘Eiki Minisita

‘Eiki Minisita Polisi: Ko e fie tokoni atu pē fika 9 ki he me’a

Penisimani Fifita: Mālō ‘aupito Minisita Polisi e fakama’ala’ala

[Fakamālō’ia Tongatapu 5 ‘inasi ma’a e kakai fefine he pa’anga tokoni ki he ngaahi vāhenga](#)

Losaline Ma’asi: Tapu mo e Feitu’u na Sea pea fakatapu ki he Hou’eiki memipa ‘o e Kōmiti Kakato kae ‘atā ki he finemotu’a ke ‘oatu ha fakamālō ki he Sea e Fale Alea kae ‘uma’ā e Minisita Pa’anga ‘i he tokoni ko eni ki he pa’anga fakavāhenga ki he kakai fefine. Pea ko u tui ‘oku mahu’inga hono fakahaa’i heni he ‘e kei holi pē ‘a e kosilio ia ke pule pē ‘a e mātu’a tangata ia. Fakamālō lahi ...

Veivosa Taka: Fakatonutonu atu ...

Sea Kōmiti Kakato: ‘Io fakatonutonu

[Tui Ha’apai 13 tonu ke ‘oange silini ki he vāhenga pea toki talanoa’i](#)

Veivosa Taka: Tapu mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea tapu mo e Fale ‘eiki, ‘Eiki Sea ko e fo’i kongā ko ia ‘oku ki’i nenefu. Ko ‘eku fakatonutonu ko e fo’i me’a ko eni ‘oku ma’u ‘e he ni’ihi ko eni hangē te ne fakamāvae’i kimautolu mo homau ngaahi mali. ‘Omai pē ia ki loto ki he *constituency* hangē

ko e me'a ko ē 'a e Sea e Fale Alea pea toki fai ai 'enau talanoa ko u tui ko e ma'a tahá ia, ko e fakatonutonú ia.

'Eiki Minisita Ngoue: 'Oku 'ikai 'ai eni ke fakamāvae'i ai kimoutolu. Ko e 'uhinga pē ke 'oatu ke ke mea'i 'oku 'i ai 'a e me'a 'a e kakai fefine, 'i loto 'i ho'o ngāue. Pea 'oku 'i ai mo hono fika 'i loto. Hangē pē ko e kau polisi fakakolo 'i ai 'a e 4 mano 'a e polisi fakakolo fakalahi atu mo e sēniti ko ena he 'oku mahu'inga 'a e kakai fefine 'Eiki Sea ...

Veivosa Taka: Mālō Sea

'Eiki Minisita Fefakatau'aki: Sea, fakatonutonu atu Sea. Ki'i fakatonutonu atu, ko e me'a 'oku tohi'i 'i he Lao ko e 'ave ki he ...

<000>

Taimi: 1445-1450

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: ... ki he vāhengá. Ko e fokotu'u fakakaukau pē eni na'e 'omai 'e he Minisitā Pa'angá ka ko e me'a ko ē 'oku tohi'i hinehina mo 'ulí'ulí ko e 'alu ki he vāhengá tau fai 'aki ia. Fokotu'u atu e vouti ko ení Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Tonu 'aupito e fakatonutonu.

Fakahā ne fai kole ki he Sea Fale Alea & Pule'anga fekau'aki mo ha tokoni kakai fefine

Losaline Ma'asi: Mālō Sea. Kātaki pē he ko e fakamālō pē he koe'uhí na'e fai e kole ia ki he Seá 'o e Fale Aleá kae 'uma'ā e 'Eiki Minisitā ha faingamālie koe'uhí ke tokoni ki he kakai fefiné. Pea ko e 'uhinga pē ia 'eku fokoutua haké koe'uhí ko e tali ko ē 'o e ki'i tokoni ko ení fakakaukau pē finemotu'a ni fakalahi ke tokoni ai pē ki he kakai fefiné.

Fehu'ia pa'anga tokoni ki he Nōpele tautefito 'oku ua Nōpele 'i Tongatapu 5

Ko hono hokó pē Sea koe'uhí ko e pa'anga vāhenga ko eni ki he Hou'eiki Nōpelé. Ke fai pē ha fakamahino koe'uhí foki 'oku 'i ai e Hou'eiki Nōpele 'e ua 'i Tongatapu 5. 'A ia 'oku, ko e vāhenga ia 'o Tongatapu 5 pē 'e ma'u lahi ai pē 'a Tongatapu 5 ia. Mālō Sea.

Veivosa Taka: Sea.

Fakama'ala'ala ki he pa'anga tokoni ma'a e kau Nōpele

'Eiki Minisitā Pa'anga: Tapu pea mo e Seá ka u ki'i miniti pē 'e, sekoni 'e 30 ke fakamaama pē. Ko u tui 'oku mea'i lelei pē ia 'Eiki Sea he Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale ni 'ikai ke 'i ai ha Mēmipa fo'ou 'a e taimi na'e alea'i ai he ta'u kuo'osí pea mo e ngaahi tu'utu'uni. Ko e sēniti ko ení 'Eiki Sea 'oku 'i he malumalu pē ia 'o e mafai 'o e 'Eiki Sea 'o e Fale Aleá 'i he taimi ko ē hono, pea na'e 'ohake pē ia hangē ko Tongatapu ní 'oku toko tolu pē. Mautolu ko eni mei motú faingofua ange ia he ko e 'Eiki Nōpele pē 'e taha. 'A ia, ka 'oku, 'e fengaue'aki pē Hou'eiki pea mo e kau

Fakafongá ki ha ngaahi, ki hono ngaue'aki e seniti ko ení ki he lelei fakalukufua ki he kakaí mo e ngaahi fatongia pē 'o e Hou'eiki ki he kakai 'oku a'u tonu atu ki aí. Mālō 'Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

Fehu'ia pē 'oku fakataumu'a pa'anga ma'a e kau Nōpele ki he kakai

Māteni Tapueluelu: Sea fakamolemole pē mu'a kātaki ka u muimui atu pē 'i he fehu'i na'e fakahoko hoku kaungā Fakafongá. 'UHINGA pē au 'Eiki Sea, Hou'eiki mou kātaki pē ka ko 'eku fehu'i pē ke to e fakamahino mai angé. 'A ia ko e silini ko eni 'oku 'ave ki he Hou'eiki Nōpelé taumu'a pē ki he kakaí? 'A ia 'e lava pē kakaí 'o ō ki he kosilio fakavāhengá pea to e ō pē 'o kumi tokoni ki he 'ofisi 'o e Hou'eiki Nōpelé? 'Oku tonu pē 'eku ma'ú 'uhingá ke fakamahino mai pē angé kātaki. Mālō.

Tali ko e pa'anga ma'a e kau Nōpele 'oku fakataumu'a ke tokonia 'a e kakai

'Eiki Minisitā Polisi: Sea, ko e fakamālō atu Sea koe'uhí ke faifai ange pea loto e Fale Aleá ke 'oange ha pa'anga fakavāhenga ki he Hou'eiki Nōpelé. Ko e fatongiá, fatongia pē ki he kakaí. 'Ikai to e 'i ai ha me'a kehe. Ka 'i ai ha me'a 'oku fiema'u ke fai e ngāué ki ai ko e me'a tatau pē hangē pē ko e fatongia ko ena 'oku 'iate kimoutolú ka ko e pangó 'oku lahi ange sēniti 'oku 'oatu kia moutolu. Ko e ki'i me'a ko ē 'oku 'omai ko ē, pea 'e fai 'aki pē fakatatau pē ki he ivi ko iá ka ko e ngāué ko e ngāue kotoa pē ma'a e kakai e ...

Sea Kōmiti Kakato: Mālō. Me'a mai 'e 'Eiki Sea.

Lord Tu'iha'angana: Sea ki'i tokoni atu ki he poini pē ko ia. Tapu mo e Feitu'ú na pea tapu mo e Hou'eiki e kōmití. Sea fakamālō atu ki he feme'a'akí. Ko u tui 'osi mahino'i pē he Hou'eiki Nōpelé 'enua ngaahi vāhengá fakalukufua. Pea ko u tui ko e ki'i sēniti ko eni 'oku 'omai mahino 'e lava pē ia. Ka fakatangi mai ha kakai ka 'oku lava pea fai ka ko e tu'u ko ē he taimi ní tau fakatātā hangē ko e motu'a ni. 'Osi lave'i pē au ia e fa'a takatakai holo 'i Ha'apai he fanga ki'i me'a 'e ngalingali, kamata ko ení 'e 'ai ia.

Talanoa mo e Nōpele 'e taha tau fa'a tī ko eni 'i tu'á me'a mai ia, 'oku tau taki nima mano koā? 'Io. Si'i 'osi maau 'eku me'a 'a'aku ke 'aí. Ko e hā? Ko 'eku ki'i vāhengá 'oku, 'oku 'ikai ke u to e loto au ke kamata mei ai ki'i kolo 'i Tonga ni. Nōpele eni 'i Tonga ni. 'Oku kei 'i ai 'a e fanga ki'i 'api ia 'oku nau kei, tau ngaue'aki pē lea mahinó Sea. Ko e ngaahi falemālōlō kei ngaahi falemālōlō ko ē onongofulú mo e fitungofulú. Pea ko u fakafuofua atu au mahalo ko ha 'api 'e 10 'a e kolo ko iá 'oku nau kei ngāue'akí. Ka 'omai 'eku ki'i nima manó te u kole pē ki he tokotaha pē ko u ki'i 'i ai pē 'ene taukei fakalanga 'i homau koló fēfē mu'a ke ne ngaahi 'aki pē 5000 ki he ki'i fo'i falemālōlō ki he 'api 'e 10. Sio fo'i 'api e 10. 'A ia 'oku 'osi 'i ai pē fanga ki'i fokotu'utu'u pēhē 'a e kau Nōpelé fakafe'unga ki he ki'i sēniti ko ení. Motu'a ni ia Sea pau pē ke mahino. ...

<002>

Taimi: 1450-1455

Lord Tu'iha'angana: ... kamata ko ení. 'Uluaki ta'ú, ta'ú ni Ha'ano. Toki ta'u kaha'ú toki hokohoko mai e, 'a e 'ū vahengá. 'Oku lahi e 'ū me'a ke 'aí ka 'oku 'ai pē ke mahino. 'Uluaki

nima mano ko ē ta'u ní ko e si'i fakahounga'i ia ko ē ngāué he Fale Aleá kamata 'a Ha'ano, hokohoko atu ai pē nima mano ko e 'uhingá ke lava ha me'a. Sio ange 'oku 'osi 'i ai pē fokotu'utu'u ia ki he fanga ki'i, 'a e ...

Veivosa Taka: Sea ko u ki'i fakatonutonu.

Lord Tu'iha'angana: Nōpele ko eni 'e taha 'o Ha'apai me'a fakataha mai ia mei Faleloa mo e Fakafongga ko ē.

Veivosa Taka: Fakatonutonu Sea.

Lord Tu'iha'angana: 'Ikai ke u ma'u au pē ko e hā 'ena fokotu'utu'ú ka ko e 'oatu pē Hou'eiki Fakafongga ...

Sea Kōmiti Kakato: Mālō. Kuo mahino e me'a 'a e Nōpele 'o Ha'apai.

Lord Tu'iha'angana: Kuo 'osi mea'i pē he Hou'eiki e fanga ki'i me'a 'e lava ...

Veivosa Taka: Sea ki'i fakatonutonu Sea.

Lord Tu'iha'angana: Fanga ki'i sēniti ko eni. Mālō.

Veivosa Taka: Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Ko u tui kuo mahino e me'á.

Veivosa Taka: Ki'i fakatonutonu.

Sea Kōmiti Kakato: He ko e 'uhingá ko e fa'ahinga tokoni ē 'oku 'ikai tonu ke tau alea'i heni.

Veivosa Taka: Tapu pea mo e Feitu'ú na 'Eiki Sea kae 'atā pē ke fai atu e ki'i fakatonutonú. Ko e fakatonutonu pē ki he Hou'eiki ke ne mea'i pē 'oku ngata pē 'i 'āhanga hono vāhengá na'a me'a mai ia ki 'Āfitu. Ko e ki'i fakatonutonu pē Sea mālō.

Sea Kōmiti Kakato: 'Oku ke fie mo'ua ?

Māteni Tapueluelu: Sea.

Lord Fakafanua: Sea ko e ki'i fakama'ala'ala pē ki he ...

Sea Kōmiti Kakato: 'E Ha'apai 13 tokanga ko e Lao eni 'oku tau alea'í.

Veivosa Taka: Fakamolemole atu Sea.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Sea 'e lava pē ke u ki'i fakahoha'a atu Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai Sea ‘osi pea toki tukuange ki he tafa’aki ko ē.

Māteni Tapueluelu: Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Ke ke fakamaama mai ‘a e me’a ‘oku fai ai ‘enau feme’a’akí.

Tu’utu’uni tatau pē Fale Ale ki hono mapule’i pa’anga tokoni vāhenga kau Nōpele

Lord Fakafanua: Ko ia Sea. Ko e fakamahino pē ko e Tu’utu’uni Ngāue ko eni ‘i Fale Aleá ‘oku tatau pē ‘a e vāhenga fili ko eni e Hou’eiki Nōpelé pea mo e vāhenga fili ko eni e Kakaí. ‘A ia ko e ngaahi tu’utu’uni ko ē ‘oku ne hanga ‘o pule’i ‘a hono fakamole mo hono tufa ‘o e ngaahi pa’anga ko ē ‘i he *constituency fund* ‘a e Hou’eiki Nōpelé ko ia pē ‘oku ngaue’aki ‘e he kakaí. ‘A ia ko e pa’anga ko ení Sea ko e Hou’eiki Nōpelé ‘i Tongatapu ‘oku toko tolu. ‘A ia fakalukufuá ko e taha kilu nima mano ia ma’a e vāhenga fakalukufua ‘a Tongatapu kátoa. Ko ‘Eua ‘oku taha pē Nōpele Fakafofonga mai mei ai ‘a ia ko e pa’anga tokoni ki ‘Euá ko e nima mano pea ‘oku pehē pē ‘o a’u ki Niua. Pea ko u tui kuo ‘osi fakama’ala’ala atu pē ngaahi fakakaukau pea ko e me’a fakafo’ituitui ia ‘a e Nōpele mo e Fakafofonga ke nau toki pule’i ‘a hono fakamole ‘a e pa’anga ko ení ‘oku tokoni atu ki he’enau vāhengá takitaha.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō ‘Eiki Sea.

Māteni Tapueluelu: Fakamolemole pē Sea kau ki’i tokoni atu pē.

Sea Kōmiti Kakato: Maama lelei. Tā ko e fo’i nimá pa’anga ‘e nima e motu’a ni ko Vava’u kotoa ia. Ko moutolu homou *constituency* ‘oku ngata pē homou fakangatangátá.

Māteni Tapueluelu: Kae to’o ha ki’i faingamālie. Kātaki pē Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai.

Māteni Tapueluelu: Kaunga tonu pē eni ki he tokoní ‘a eni ko eni pa’anga, ngaahi pa’anga ko ē ki he ngaahi vāhengá. Tatau pē vahenga ko eni ko ē ‘a e kau Fakafofongá mo e vahenga e Hou’eiki Nōpelé he ko ē kuo me’a mai ko e *directive policy* ko e founga ko ē hono *guide* ‘o e pa’anga ko iá ‘e tatau pē.

‘Eiki Sea ko e kolé ‘e ‘i ai e faingata’a’ia he ‘oku tu’u ia he’etau *guide* ko e pa’angá ‘oku fakataumu’a ia ki he ngaahi *small sustainable development projects*. Ko e kātaki pē Hou’eiki ko e ‘uhinga ki ha fanga ki’i *project* iiki ‘oku lava ke tokoni. Hangē nai ha fanga ki’i feinga ke tānaki ha pa’anga ka ko e kole pē na’a lava ke mou *revise* ‘etau founga ko iá ke to e fakakaukau’i ange. Ko e ‘uhingá pē ‘Eiki Sea hangē ko e me’a na’e me’a mai ki ai ‘a e ‘Eiki Nōpele ko ē ‘o Ha’apaí ‘e ‘i ai ‘a e ngaahi faingata’a kehe ‘e faka’amu ke tokoni ai ka ‘e nono’o kitautolu he *policy* ka ‘oku sio taha mai ‘a e kakaí ia ke tokoni e vāhengá. Hangē ko ení ‘ohovale pē ‘oku vela ha ‘api. Ko e feinga mai ko ē ke ‘omai e tokoní ‘ikai ke tō ia ‘i loto he *policy* ka ko e faingata’a ‘oku vivili. Ko e me’a pē ‘oku hokó ala e Fakafofongá ki hono kató.

Ko 'eku 'uhinga pehē pē pea na'e a'u pē ki he taimi ko ē na'e tō ai e faingata'a ko eni ko ē 'i hoku vahengá 'a e ki'i, 'i Tonga ni 'o lave tukia hoku vahengá hake e peaú 'o 'alu e patapatá ia ki he kāinga ko eni 'i Pātangatá . Na'e fai mai e kole fale'i fakalao ki heni ko e 'uhingá pē ke fakalao e anga hono *disburse* e pa'angá. Pea ko u fakamālō lahi ko e me'a ia ko u fakamālō lahi ai ki he 'ofisi ko eni e Seá mo e kau ngāue oma 'aupito 'enau *respond* mo 'enau tataki maí. Pea ko u kole pē au ke 'uhingá pē ke mea'i he Hou'eikí 'e 'i ai e me'a pehē 'e hoko ke mau kole tokoni maí 'oku lava pē ke takitaki kimautolu ko e 'uhingá 'oku 'atita'i e pa'angá. Ke mea'i pē he kakaí 'oku 'ikai ke mau angakovi Sea 'a e ngaahi kosilió pē ko e Fakafofongá 'oku 'i ai e founa ngāue mo e tu'utu'uni ia mei heni kuo pau ke fakatonu e Fakafofongá mo e kosilió ki ai pea ka 'ikai ke ue'i 'a e tu'utu'uni ko iá ka fai he Fakafofonga ko e Fakafofongá ia 'e 'eke ki ai ko e 'uhinga pē ko e me'a ko ē 'a e 'Eiki Nōpelé. Mālō 'aupito.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō Fakafofonga.

Lord Tu'iha'angana: Sea tapu pē mo e Feitu'ú na. Ko e ki'i ko e, ki'i lave atu pē 'aku ia ko e ...

Sea Kōmiti Kakato: Mou me'a tahataha ko e 'uhinga kae ...

Lord Tu'iha'angana: 'Ikai ko e me'a ko iá ko e ngali tukuhua pē fakahoha'a Sea ka kuo pau pē ke ...

<002>

Taimi: 1455-1500

Lord Tu'iha'angana: ... fakahoko 'a e fatongia ki he fakalukufua mo e ngāue fakataha mo e kau ngāue ki he taumu'a 'oku taumu'a ki ai e sēniti. Mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Sea, ka u ki'i fakahoha'a atu mu'a Sea. Tapu pea mo e Feitu'u na Sea, kae'uma'a 'a e Hou'eiki Mēmipa 'o e Kōmiti Kakato. Sea, kuo u fiefia lahi he efiafi ni he māhino kiate au hangē 'oku kamata ke tolonga e taula e folau 'oku tau fai pea 'i he efiafi ni 'oku fakamāfana lahi 'aupito kiate au Sea 'a e me'a ko eni 'oku fai ai 'a e feme'a'aki fekau'aki mo e polisi fakakolo kae 'uma'a 'a e vāhenga 'oku 'ave pea ma'a e Hou'eiki. Sea na'e kau 'a e motu'a ni foki ia he ta'eloto ki ai 'i he ta'u kuo'osi.

Ka ko 'eku fanongo ko eni, tā 'oku fu'u 'aonga mo mahu'inga 'aupito. Pea ko 'eku fehu'i pē 'a'aku Sea. Taimi ni foki 'oku si'i lolotonga tengetange 'a e 'Eiki Nōpele homau Vahefonua, Ongō Niua, 'e 'omi pē ke u tautauhi pē he ki'i taimi atu ko eni.

Sea Kōmiti Kakato: 'E 'Eiki Minisitā, ko e tali ki ho'o fehu'i, tau mālōlō ai.

(Na'e mālōlō heni 'a e Fale)

<003>

Taimi: 1520-1525

Sātini Le’o: Me’a mai ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Kōmiti Kakato.

Sea Kōmiti Kakato: ‘Oku ‘i ai ‘a e ngaahi polokalama fakalalakaka foki...

Dr. Saia Piukala: Sea tapu pea mo e Feitu’u na kae’uma’āā ‘a e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Kōmiti Kakatō. Kae fai atu ha ki’i fakalavelave Sea ki he Vouti ko eni ‘a e fika 2 ‘o e Fale Alea ‘o Tonga, ...

<005>

Taimi: 1525-1530

Poupou ki he fakalahi patiseti ki he polisi fakakolo kae tui ke fakalahi he kaha’u

Dr. Saia Piukala: ...Sea ‘oku ‘i ai pē me’a lalahi ‘e tolu ‘oku tokanga ki ai e motu’a ni. ‘Uluaki pē Sea fakamālō’ia ‘a e Sea e Fale Alea kae ‘uma’ā e Minisitā Pa’anga ki hono fakatokanga’i ‘a e mafatukituki ‘o e ngāue ko eni ‘oku fai ‘e he kau polisi fakakolo ‘e Sea ki he tu’unga malu pea mo e ma’uma’uluta ‘o e fonua ni. Sea ka ‘i ai ha’aku fokotu’u ‘a’aku ki heni Sea ‘oku ou poupou lahi ki he fakalahi ko eni Sea kā ‘oku ou lau pē ‘oku kei si’isi’i kā ko e tu’u ki he kaha’u Sea kapau ‘e lava ‘o hiki ‘a e sēniti tokoni ki he kau polisi fakakolo ke fakatatau ki he mafatukituki e ngāue ke nau tokoni ki he kau polisi Tonga ‘i hono tauhi ‘o e malu pea mo e hao ‘a e ngaahi kolo ngaahi vāhenga pea mo e fonua fakalūkufua Sea.

Tokanga ki he holo e fefolau’aki kau Fakafofonga ki tahi mo honau vāhenga

Sea ko e me’a hono ua he me’a ‘a e Sea ‘o e Fale Alea fakama’ala’a ki he polokalama ko eni ‘a e Fale Alea *Vote* ko eni ‘a e Fale Alea Sea ‘oku holo ai ‘a e *domestic travel* ia fakalotofonua pea ‘oku ngalingali Sea te ne uesia ‘a e fefolau’aki ‘a e kau Fakafofonga ko ē mei tahi ke nau foki ki honau ngaahi vāhenga. Na’e tali foki ‘e he Fale Alea e fo’i folau ‘e 8 Sea kā ko e ‘i he fakamatala ngalingali ‘e holo Sea ‘oku ou tui ‘oku mahu’inga eni ia kia kimautilu ko ē mei tahi he founa pē eni ia ke lava ke mau foki ‘o feohi pea mo e kāinga mo e vāhenga fili Sea pea kapau ‘e to e holo ia ‘e uesia ‘emau fakahoko fatongia monū’ia ‘akinautilu ‘oku nau ‘i Tongatapu ni ‘oku faingofua ‘enau feohi mo e fetaulaki pea mo e vāhenga fili ‘i he taimi kotoa pē.

Tokanga ke ‘i ai ha sēniti ke monomono ‘aki Fale Alea ke ‘oua uesia ‘ene fakahoko fatongia

Sea ko e faka’osi pē ki’i me’a ‘oku ou fie fakahoha’a au ki ai Sea ‘a e *maintenance* ko eni ‘a e monomono ‘o e Fale faka’amu au Sea na’e ‘i ai ha sēniti ke monomono hotau Fale ni ko e taimi ko ē ‘oku ‘uha lahi ai Sea ko e fo’i tutulu ko ē ‘i Fale ni ‘oku fe’unga tonu ia mo e fokoutua’anga ‘o e motu’a ni ke fanongo mai pē he heke holo e sea ko e feinga pē he tutulu kā ‘oku ou tui Sea ‘oku mahu’inga ke ‘uluaki malu e Fale Alea ko e ‘uhinga ke ‘oua ‘e uesia e fakahoko fatongia ‘a e Fale ‘Eiki ni Sea ko ia ‘oku ki’i me’a pē ia ‘oku hoha’a ki ai e motu’a ni ki he vouti ko eni ‘a e Fale Alea Sea pea fakamālō atu e ma’u faingamālie.

Siaosi Pōhiva: Sea fakamolemole ‘oku ou ki’i fakahoha’a pē ki he Fakafofonga mei Vava’u

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai

Siaosi Pōhiva: Mālō tapu mo e Feitu’u na Sea kae‘uma’ā ‘a e Hou’eiki ‘o e Fale Alea. Kuonga eni ia ‘o e tekinolosia lomi lomi atu pē mei heni ki he ngaahi vāhenga tuku mai ki’i silini ‘ofa mai tuku mai e ki’i silini ko ia ke fai’aki ha ngāue kehe Fakafofonga mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō Fakafofonga Fika 1 me’a mai Ha’apai

Mo’ale Finau: Tapu atu ki he Feitu’u na ‘Eiki Sea, pehē ki he Hou’eiki ‘omai e ki’i faingamālie ko eni. Sea ko e *Vote* ko eni e Fale Alea ‘oku ou fakakaukau ko e *vote* eni ‘a e kakai, pea ko e ‘uhinga ia... ‘i he ‘uhinga ‘Eiki Sea he ‘oku ‘i heni ‘a e kau Fakafofonga mo e Hou’eiki Nōpele ma’a e kakai.

Sea Kōmiti Kakato: Fakafofonga malanga pē ‘i Fale Alea, ko e kakai ‘oku nau fili e Feitu’u na kā ko ho’o me’a mai ki Fale ni ke fai e ngāue ko ia.

Mo’ale Finau: Fakamolemole pē mu’a Sea tuku mai pē mu’a ke u fakamatala

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai

Poupou Ha’apai 12 ki he pa’anga vāhenga tokoni ke tafe ki he kakai

Mo’ale Finau: Ki he ‘uhinga kātaki pē Sea ko e poupou eni ‘oku ou fakahoko ko e mōmeniti eni fuofua momēniti eni ke u poupou ko u pehē ko e sēniti ko ē ‘a e Hou’eiki Nōpele ‘oku ‘i ai hono ‘uhinga mālie mo hono ‘uhinga lelei ‘Eiki Sea ko e ‘uhinga ia ‘eku fakalea. Ko hono ‘uhinga ‘Eiki Sea ‘eku poupou pē ki ai ko ‘ene tafe ko ē ki he kakai, ko e ‘uhinga ia Sea ‘eku faka’uhinga pea ‘oku ou tui ko e faka’uhinga lelei na’a ku kamata’aki he ko ‘etau ngāue ko eni ‘Eiki Sea ko e ngāue ma’ae kakai, na’e ‘i ai e taimi ia ‘Eiki Sea na’e ‘ikai ke u fu’u fakakaukau ‘oku *make sense* pē ‘oku ‘i ai ha ‘uhinga lelei ‘o e me’a ko eni mahalo ‘oku me’a pē he Feitu’u na na’e ‘ohake ‘i he ho’ata ni Sea ko u nofo ‘o fakakaukau ko e me’a ko ē na’e me’a’aki he ‘Eiki Nōpele Ha’apai ko me’a pē ‘oku ou ki’i fehu’i ki he Nōpele ke fakamolemole mu’a ongo Nōpele ko e Nōpele ‘e taha ‘a Ha’apai 12, ko e Nōpele ‘e taha ‘i Ha’apai 13. ‘A ia ko e langa ko ē ‘oku na lave ki ai ‘oku ou fiefia...

<007>

Taimi: 1530-1535

Mō’ale Finau : ... ai he ko e langa ma’á e kakaí. Kae langa pē mu’a Nōpele ‘e taha hoku tafa’akí, kae langa tokotaha he tafa’aki ko ē Ha’apai 13 ‘Eiki Sea, pea ko e taimi ko ia ‘e kakato aí, pea na me’a mai ke u lele atu, ke mai fai hano ki’i kātōanga’i, ‘a e fanga ki’i langa ko iá, koe’uhi ‘Eiki Sea, ko e motu’á ni ‘e toe ngalingali foki mai he 2021 mo e Nōpelé.

Sea Kōmiti Kakato : ‘Eiki Minisitā.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua : Sea, ki’i tokoni atu pē mu’a Sea. Tapu mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea, tapu mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Kōmiti Kakatō. Sea, ko e tokoni ‘a e motu’á ni ko e fakamalanga ‘a e Fakafofonga ko ia ‘o Ha’apai 12. Fiefiá ko hono ‘uhingá ko e silini pē eni ia ‘a e kau Nōpelé ia ‘oku tafe ki he kakaí. Ko e me’a ia ‘oku ou fehu’í, fēfē leva ‘a e silini na’e

vahe'i mai ka mautolu ki he ngaahi vāhengá, silini na'e 'ikai tafe ki he kakaí. Ko e 'uhinga ia ko ē me'a 'oku ou fie tokoni ki aí, na'e 'omi e silini ko iá, pea ko hotau fatongia na'e faí, ko hono fakatafē ki he kakaí. Ko u tui au 'i he efiáfí ni, 'oku poupu foki 'a Fakafofonga 12, koe'uhi ko e fanga ki'i falé. Sea, ko u tui kapau 'e taki 3, 3 'a 12, 3 'a 13, ko 'ene vahevahe tatau ia, kae lava ke na fiemālie, pea toki tuku pē ia ki he 'Eiki Nōpelé ke toki me'a ki ai, ko e hā 'ene me'a 'e laumālie ki ai..

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Sea ke u ki'i tokoni atu ki he 'Eiki Minisitā. Kole pē ki he taimi ko ia 'e huufi ai 'a e fanga ki'i fale ...

Sea Kōmiti Kakato : Ko u pehē pē au ko ho'o tokoní 'Eiki Minisitā Fakalotofonua, 'e toe hiki ho'o pa'anga ko ē 'oku ke tokoni ki he kau Fakafofonga 'i he Kōmiti Fakalalaka 'o e 'ū vahefonuá, ka 'oku ke me'a mai koe ia he fakatupu'ita. Me'a mai Fakafofonga Ha'apai.

Mō'ale Finau : Mālō 'Eiki Sea. Sea, ko e 'uhinga 'a e motu'á ni, he 'oku ou fiefia au he fo'i laumālie ko ē hono vahe 'etau siliní 'Eiki Sea. Ko e motu'á ni Sea 'oku ou tui 'aupito ki he fakapotopotó. Tau talanoa pē heni pea tau kakata pea tau fiefia, ka 'oku ai pē me'a 'oku tonu ke loloto pē he'etau mo'uí, 'a e silini ko ia 'a e fonuá. 'I he 5 mano ko eni 'oku 'ohaké te u 'oatu pē au hoku loto totonú, 'oku ou ongo'i pē 'e au 'oku ou fiemālie, 'i he efiáfí ni, kehe ia mei he ngaahi ta'u ko ē. Ko u tui 'Eiki Sea 'aneuhu ko u fanongo ki he ..

Lord Tu'iha'angana : Sea ka u ki'i tokoni ki he Fakafofongá. Tapu mo e Feitu'ú na. Fakafofonga, mo'oni foki ho'o me'á. Ko e teemi ko ē, 'uluaki teemi ko ē na'e toe foki mai ai ki Fale Aleá ni, ko au na'a ku ngāue fakataha mo e Fakafofonga 12, pea 13 e 'Eiki Nōpele 'e tahá. Taimi ia na'e te'eki ai ke 'i ai ha silini 'a e kau Nōpelé. Pea fetongi 'a e Fakafofonga ko iá pea hū mai 'a e Fakafofonga ko ē 'ikai ke ne fiema'u 'e ia au. Kai ke ne fiema'u 'e ia au ke ma ngāue, pea u nofonofu ai pē au ia, pea u si'i pehepehē atu pē au ia ki Ha'ano pea u ha'u, pehē atu ki Ha'ano ha'u. Ko e 'ai ai eni 'ene ki'i sēnití, ko eni 'oku pehē mai ia ke u to e foki ange ki 12. Sai pē, mālō.

Sea Kōmiti Kakato : Sai pē ko e ongo Ha'apai pē.

Fokotu'ú na'a lava tohi kole mai kau memipa ki he peseta 5 Patiseti ki he COVID 'oka fiema'u

Mō'ale Finau : Fakafofonga, 'oku 'ikai ke ke to e 'ofa koe 'ia au Fakafofonga. Sea, te u foki ki hē. 'Oku mahu'inga 'aupito 'Eiki Sea 'a e laumālié, talaatu mo'oni pē eni Sea. Koe'uhi ko e me'a ia te ne fakatonutonu 'etau ngāué. Ko 'etau ongo'i pē 'oku 'i ai ha me'a 'e totonu pē 'oku tonu, 'osi tonu pē 'etau ngāue 'atautolu ia. Ko u pehē 'Eiki Sea, ko 'aneuhu ko u fanongo he letiō ki he katoanga ko ia 'o e 1962 na'e fai 'i Ha'apai, hono senituli 'a e tau'atāiná. Ko e Tō Folofola mālie mo'oni 'a e Ta'ahine Tu'í. Ko e tau'atāiná ke mou tauhi, fakalekesi, pea pukepuke ke tuputupu'a, he ko e koloa 'oku 'ikai ko ha'ane koloa. 'Oku mahino pē ia, ko 'ene 'uhingá ko e koloa 'a e 'Otuá. Sea, ko ia 'i he'ene pehē Sea, 'oku ou fakamālō atu ki he 'Eiki Seá mo e fokotu'u pē 'aku ia Sea. 'Oku 'i ai 'a e 4 kilu ko e COVID-19 fund na'e 'asi hake 'aneni. Pea na'e to e me'a 'e he Seá 'o pehē kapau 'e 'osi 'a e ta'u fakapa'angá 'oku 'ikai ke faka'aonga'i, hangehangē 'e toe fakafoki ia mahalo ki he Ministry 'o e pa'angá. Ko 'eku kole ko ē 'a'aku ki he fo'i sēniti ko iá, ko e 'uhingá foki 'Eiki Sea 'e kehekehe 'a e fiema'u 'a e ngaahi vāhengá, 'i he'enau hanga ko ia 'o apply 'a e 'uhinga 'o e COVID-19, ki he ngaahi fiema'u ko ia honau kakaí. Na'a lava ke 'ai ha ki'i fo'i provision ai ...

Taimi: 1535-1540

Mo'ale Finau: ... ke tukuange ke mau toki *request* mai pē 'emautolu 'i he taimi ki he taimi ha fo'i tau pehē ha fo'i *activity* mo ha fa'ahinga me'a 'oku *relate* ki he *COVID-19* ke mau kole ki he 4 kilu ko iá 'Eiki Sea. Na'e 'ohake mahalo na'e 'ohake 'anenai ki he me'a ko eni kakai fefiné pea mo e to'utupú ko e fo'i 'elia totonu ia ke fai hono kolé. Pea mo e taha pē 'Eiki Sea ko u fie fokotu'u atu kātoa e ngaahi silini katoa a'u ki he silini 'a e kau Nōpelé. 'Ai fo'i ha ki'i fo'i *provision* ai mo ha to e me'a kehe tau hanga 'o faka'ata'atā 'etau silini ka kuo pau ia ke fai e falalá ki he Fakafofonga mo e Nōpelé. Koe'uhí he 'oku 'i ai 'a e lakanga fakasetuata pē ko e tauhi 'o 'etau pa'angá.

Ko e ki'i me'a hono ua 'e taha ko u fie lave ki ai faka'osí ko e polisi fakakoló. Fakamālō ki he hiki ko eni 'enau sēnití. 'Oku 'i ai e ki'i me'a fakaoli pē Sea ko u fie vahevahe. Ko e taimi ko ē na'e 'asi atu ai ki motu 'oku 'i ai e silini mahalo 'oku nōmolo pē fakanatula pē. Ko 'ene 'asi pē silini ko e me'a ia Sea kuo kamata ke fai e ki'i makukukuku mo e ki'i felauaki. Ko e lahi ko ē 'a e ma'u ko ē Sea 'oku vahe, ko 'eku ki'i kole pē eni ia ki he *Ministry* ko ē 'a e *MIA*. Fakamahino homou kau ngāue ko ē 'i Ha'apai mo Vava'u pea mo e ngaahi feitu'u ko iá 'oua te nau ō nautolu 'o tala e fo'i me'a kehe ki he kau polisi fakakoló. Tala ia 'oku nau vahe. He ko 'ene talaatu pē ko ē nau vahé kamata leva nau omi nautolu ia kamata ke nau 'eke mai nautolu pē te nau vahé 'a fē.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Sea 'e lava pē ke u ki'i fakatonutonu atu Sea.

Sea Kōmiti Kakato: 'Io fakatonutonu.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Tapu mo e Feitu'ú na Sea kae 'uma'ā e Hou'eiki Kōmiti Kakató. Sea kae tuku mu'a ke u fakatonutonu angé 'a e fakamatala ko eni 'oku me'a mai 'aki 'e he Fakafofonga 12 fekau'aki pea mo e me'a'ofa na'e foaki he lolotonga ko eni le'o 'a e kau polisi koló 'i he *lockdown* ko eni he *curfew*. Sea ko e *cluster* ko ē 'a e motu'a ni na'e vahe'i mai ki ai ko e *safety and protection*. Pea na'e vahe'i mai leva ke mau hanga, ko e fo'i pa'anga na'e 'omai ki he *cluster* ko ia 'a e motu'a ni ko e 1.3 miliona feinga he potungāue 'amautolú ke tānaki 'a e kau 'ofisa ko iá. Pea na'a mau to'o e 8 kilu foaki ma'a e kau faingata'a'ia. Vahe na'e vahe pea 'oku si'i 'inasi ai kinautolu. Pea 'oku mou sio atu ki he me'a ko e tokoni ko ē na'e fai 'e he Pule'anga ko eni he KOVITI-19. Lolotonga 'enau faingata'a'ia 'atu ko hono pamu'i atu fakaivia kinautolu. Sai na'e toe leva e silini ko eni 'i loto he potungāué. Hanga leva 'e he kau 'ofisa 'a e motu'a ni 'o fakahā mai, fēfē kau 'ofisa koló lolotonga ko eni e faingata'a'ia. Ko e me'a eni na'a ku talaange ki ai he na'a ku fa'a ki'i lele takai mai au 'i he hengihengi ha'u au 'o fakatokanga'i e le'o 'a e kau polisi koló. Sea na'a ku ongo'i ...

Mo'ale Finau: Sea fakamolemole mu'a ka u ki'i hū atu pē mu'a hē hangē ha ki'i fakatonutonu.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Sea tuku mu'a ka u fakatonutonu ke mahu'inga mālie pea te u a'u ki he me'a ko ē na'a ne ...

Mo'ale Finau: Ko 'eku ki'i fakatonutonu 'Eiki Sea.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Koe’uhí he ‘ikai ke mahino ...

Sea Kōmiti Kakato: Hou’eiki mahino lelei kia au ho’omou feme’a’akí ka u toki tō loto ho’omo feme’a’akí ‘a moua he vouti 17 ‘a e ‘Eiki Minisitā.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Ko ia kae tuku mu’a ke u ki’i fakatonutonu ange pē ke
‘osi Sea pea mahalo ‘e mahu’inga mālie pē. Sai ko ‘eku lele takai ko iá Sea na’a ku ‘ilo ai ‘a e si’i faingata’a’ia mo ‘enau nofo he momokó ...

Sea Kōmiti Kakato: ‘Eiki Minisitā me’a lelei. Ko ‘eku fakahoko atu pē kuo fe’unga, ‘oku fe’unga.

Mo’ale Finau: Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Faka’osi mai.

Mo’ale Finau: Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: ‘Eiki Minisitā. Ngaue’aki mai ho’o fakatonutonu he ‘oku ke malanga koe.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: ‘Io mālō Sea. Sea ka u faka’osi atu ai pē au ia Sea. Pea vahe’i leva pea fai leva e ngāue ‘o kole tuku e kau ‘ofisakoló vahe’i ki he kau polisi le’o koló. Ko e ki’i vahe ko ení na’e vahe’i pē ia kia nautolu. ‘Oku ‘ikai ko e ‘ai ia ke nau vahe. Ko e ‘ave ke ‘ai ‘aki e ipu kofí, ‘ave ke ‘ai ‘aki e, ko e hā e me’a ‘oku nau fiema’u he taimi le’o ko ē he po’ulí, ‘io nau nofo mo ē pea si’i ‘aonga kia nautolu. Na’e ‘ikai ko e ‘uhinga, ko e ‘uhinga ‘a’akú ia ko e vahe ki he ngaahi *constituency*. ‘Oku ‘ikai ko e ‘oange ke nau vahe. Tuku pē ko e me’a ‘anautolu.

‘Eiki Palēmia: Sea ka u ki’i fehu’i pē mu’a ki he ‘Eiki Minisitā. Na’e ‘ave ha me’a ki he Fakafofonga Fika 9.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Ko e me’a te u a’u ki ai ‘e Sea.

‘Eiki Palēmia: Mālō Sea.

Mo’ale Finau: Mālō ‘Eiki Sea.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Na’a ku hanga leva ‘o fakatokanga’i e me’a ko ení Sea kātaki. Na’a ku tufa’i fekau, ko e ngāue ko ení ‘a e kau ‘ofisá. Tufa ki he vāhenga ia ‘e 14 ko hono ‘uhingá he ko ‘enau, na’a nau ‘osi fai leva ‘a e savea ‘o ma’u na’e ‘i ai e ngaahi kolo na’e si’i fai manava kavakava e kau polisi koló le’o ai he po’ulí. Ko 12 ...

<002>

Taimi: 1540-1545

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: ... mo 13 kala fai e le’o ia Sea. Kala fai e le’o.

Mo’ale Finau: Sea mālō.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Na’a ku hanga ‘o talaange ta’ofi ‘oua na’a ‘ave ha me’a ki 12 mo 13.

Sea Kōmiti Kakato: Sai Minisitā.

Mo’ale Finau: Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Me’a ā ki lalo. Fakamolemole.

Mo’ale Finau: Sea. Mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Faka’osi mai koe ‘e Fakafofonga.

Mo’ale Finau: Na’a ku ‘osi fai ...

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Faka’osi atu ai leva Sea kae kakato ‘eku ki’i fo’i *statement* ko ení Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Ko hono faka’osí te u tautea’i koe. Me’a ki lalo.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Faka’osi mai koe 12.

Mo’ale Finau: Mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Ko e ‘uhingá kae fai ha me’a e Falé ke ...

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: ‘Omai ha’aku ki’i faingamālie Sea.

Mo’ale Finau: Ko au ia ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha’aku uesia ‘aku ‘e taha he Fakamaau’anga.

Sea Kōmiti Kakato: ‘Oku ke o’i mai. ‘Io.

Mo’ale Finau: Kau eni he fakamatala lelei.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

Mo’ale Finau: Fakamatala ‘oku, kiate au ia ‘oku mahino. Ke mahino ki Ha’apai ‘oku ‘ikai ke fai ha vahe ka ‘e lava pē kumi ha’anau ki’i me’akai ko ‘enau fakaivia ko e kumi ‘aki ‘enau fanga ki’i ...

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Sea ko e ki’i fakatonutonu atu.

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu ‘Eiki Minisitā.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Ko e ‘uhinga e me’a ‘e mahino ai ki Ha’apaí he na’e ‘ikai ke na ‘oange e pa’anga polisi koló ki he’enau vāhengá ko u tui ko e me’á ia. Mahalo na’e tokanga ha me’a na’e ‘ai ‘aki ‘i he pa’anga ko ē ‘a e Fale Aleá.

Veivosa Taka: Sea ka u ki’i fakatonutonu atu.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: ‘UHINGA ia e me’a ‘oku ou fakatonutonú Sea.

Veivosa Taka: Fakatonutonu atu.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Ko e mo’ui ‘a e polisi koló he taimi ni ko e ki’i fakapale ko eni ‘oku ‘ai ko ē ki he KOVITI-19 ‘alu leva pea nau ō faitaa’i mai pō pē taha faitaa’i mai. Fai e ngāue ke si’i ‘oange ha vahe ‘a e kau Ha’apaí. Mālō ‘aupito Sea.

Veivosa Taka: Tapu pea mo e ‘Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Fo’i fakatonutonu ia ‘oku tonu haohaoa ‘aupito ia Minisitā. Mālō.

Veivosa Taka: Tapu pea mo e ‘Eiki Sea. ‘Eiki Sea ko u ki’i fakatonutonú tapu mo e Fale ‘eiki ni. Ke ki’i me’a mai mu’a e Minisitā Sea ke a’u mai ‘ene ‘ofá he kuo liliu ‘ene fakakaukaú mo ‘ene tuputāmakí ka ne fakahoko mai ke fanongo ki ai e kaingá ‘oku ‘i ai e ki’i ‘ofa kuo ne me’a mai ‘e, mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

Fakama’ala’ala ‘oku malu founga mapule’i pa’anga tokoni ngaahi vāhenga e Fale Alea

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Tapu pea mo e ‘Eiki Sea pea mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Falé ‘Eiki Sea. Ko e ngaahi pa’anga kotoa ko eni ‘oku vahe’i atu mei he ‘Esitimetí ko eni ‘a e Fale Aleá, kosilio mo e polisi kolo mo e hā fua ‘oku ‘osi ‘i he Lao ko eni ki hono Pule’i e Pa’angá. Ko e founga ko ē pea mo e taliui ki ai kuo pau ke fakamafai’i ia mei he Potungāue Pa’angá ‘o na felōtoi ki ai pea mo e Sea ‘o e Fale Aleá. Ko hono ‘uhingá ko ia ‘oku lipooti ki he Fakamatala Pa’anga Fakata’ú. ‘A ia ko ‘eku fakamahino’i ‘Eiki Sea kuo ‘osi founga ngāué kuo ‘osi malu’i kotoa pē ‘a e pa’angá ki he’ene ha’u ki he Fale Aleá ‘alu ki he kakaí pea lipooti ‘o fakafou pea lipooti ai. Ko u tui ‘Eiki Sea kuo melie e vouti ko ení. Ko u fokotu’u atu ka tau hiki. (Na’e ‘i ai e pou pou.)

Mo’ale Finau: Mālō Sea. ‘Eiki Sea ko e, me’apango pē kuo tali mai he ‘Eiki Minisitā MIA hangē ‘oku ha’u ia ha’u ha laumālie kehe ia taha ia ‘Eiki Sea ka na’e ‘ikai ke ‘uhinga pehē e fakamalanga ‘a e motu’a ni. Ko ‘eku fakamalanga’i ‘Eiki Sea ko e ngāue ko ē ‘a e kau polisi fakakoló, ngāue lahi ‘aupito.

Sea Kōmiti Kakato: Tau mea'i kotoa kātoa 'etautolu ia Fakafofonga. Fai mo fakama'u ho malangá ki ha me'a.

Mo'ale Finau: Ko ia. Pea ko e me'a ko ē na'a ne me'a'aki pehē na'e 'ikai ke ma 'ave sēniti ko ē mei he Fale Aleá 'oku hala ia 'Eiki Sea. Na'e fai pē e fatongiá. Kae kehe ko e poini 'oku ou 'oatú 'Eiki Sea na'e 'i ai 'a e feitu'u 'e taha na'a na ki'i kamata felauaki. Talamai 'e he kau polisi ia 'e taha te nau fanongo nautolu ki he *MIA*. Talamai he fo'i timi 'e taha te nau fanongo nautolu kia au Fale Aleá ko e 'uhingá ko e sēniti he'ene fou atu. Pea 'omai ko u fakakaukau ko u pehē pē ko e hā e me'a 'oku nau 'ai ke nau fekihiaki he ko e langa ko eni ...

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Sea 'e lava pē ke u to e ki'i fakatonutonu si'i pē 'e Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Ko e me'a ko ē na'e me'a ki ai 'a Ha'apai 13 ke u fai ange mu'a ha lau pē 'e 'i ai ha ki'i sēniti. Sea 'oku fai e ngāue ki ai 'a e ki'i mātu'a ko eni homau, 'oku fakakaungatamaki he potungāue ni ke fai ha ngāue ke si'i fakaivia. Ka ko e me'a ko eni 'oku fai ai 'a e ta'efiemālié ko u pehē Sea mahalo na'a sai ke tukutuku ai pē ā ka tau toki kau he vahe ko eni he ta'u fakapa'angá hoko. Ko e fakatonutonu pē.

Mo'ale Finau: Sea fakamolemole Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

Mo'ale Finau: Sea ko e Feitu'ú na ko e Sea pāte'i koe Sea 'oku ke mateuteu 'oku ke lava pē koe 'o tala 'a e me'a ko ē 'oku mau *after* ko ē ki ai. Me'a kehe ē ia. 'Oku 'ikai ko e pa'angá ia 'Eiki Sea 'oku *after* ai e motu'a ni. Ko e me'a 'oku ou tokanga au 'Eiki Sea ke fai e ngāue pea fai ke mo'oni. Ko e ki'i motu ko eni ko e manatu pē Sea ko e fanga ki'i motu pea 'oku nau masivesiva 'ikai ke 'i ai ha me'a. Ko e taimi ko ē 'oku nau talamai 'oku *split* nautolu fo'i kulupu 'e uá 'oku 'i he uma 'o e takí ke ne hanga 'o fakakaukau'i ke *unite* kinautolu. Hangē ko e me'a ko u fa'a fakahoha'a ki ai 'i he Fale ni 'Eiki Sea ...

'Eiki Minisitā Ngoue: Sea sai pē ke u tokoni atu.

Sea Kōmiti Kakato: 'Io me'a mai Minisitā.

'Eiki Minisitā Ngoue: Ko u tokoni pē ki he Feitu'ú na ko e ki'i nounou pē. Ko e pa'anga ko eni 'oku 'omai ko ē 'o fou he Fale Aleá pa'anga ia hangatonu atu kia moutolu kau Fakafofonga. ...

<002>

Taimi: 1545-1550

'Eiki Minisitā Ngoue: ... he 'oku tau 'osi 'i heni pē. Ka 'i ai leva ha me'a 'oku to e tafe atu ia 'o fou he Pule'angá ka 'oku fou 'i hē ka pea ko u kole ki he Feitu'ú na mou fakaongoongo ki he Minisitā ko iá ke ne fai e ngāué.

Mo'ale Finau: Mālō.

'Eiki Minisitā Ngoue: Pea ke fakamahino ki he kakaí tafa'aki ē 'ofisakoló. 'A ia ko e 'ofisakoló te na fetu'utaki lelei pea mo e Minisitā he *MIA*. Ko e 'ofisakoló te na fetu'utaki mo e Feitu'ú na he 'ikai ke lava to e fai ha tō kehekehe.

Mo'ale Finau: 'Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia. Mālō 'aupito 'Eiki Minisitā.

Mo'ale Finau: Fakamolemole Sea ki'i tuku mai mu'a ha miniti. 'Oku 'ikai ke, to e 'omai ke fai mo ...

Sea Kōmiti Kakato: 'Ikai. 'E Fakafofonga kuo 'osi mahino kia au e me'a ia 'oku ke malanga koe ki aí. Ko e anga ē tukunga 'o e tu'utu'uni 'etau ngāue he pa'angá. Ko e me'a mei Fale Aleá ...

Mo'ale Finau: Mālō.

Sea Kōmiti Kakato: 'E tafe atu ia ki he Feitu'ú na pea 'e muimui atu mo e Sekelitali Pa'angá hano fakamā'opo'opo.

Mo'ale Finau: Tuku mu'a Sea ke 'oatu ...

Sea Kōmiti Kakato: Ko e me'a mei he Potungāue Fakalotofonua 'oku 'i ai pē mo 'enau kau ngāue te mou ngāue.

Mo'ale Finau: Toe miniti 'e taha ke a'u atu 'eku poiní 'Eiki Sea te'eki pē ke a'u. Fakamolemole. Ko e taimi ko ē na'a nau, 'Eiki Sea 'oku mahu'inga ...

Sea Kōmiti Kakato: Malanga he poiní Fakafofonga.

Mo'ale Finau: Pea 'e hā te u ...

Sea Kōmiti Kakato: Tau vilo takai 'i ho faka'uhinga fakafale hopo ...

Mo'ale Finau: 'Oku 'ikai ko ha ...

Sea Kōmiti Kakato: Ka 'oku 'ikai ha kaveinga 'e 'unu kimu'a ho'o folaú. Me'a mai.

Mo'ale Finau: Pea 'e hā? Te u fokoutua au ki lalo?

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai koe. 'Oku 'ikai ke u hanga 'o tuku hifo koe ka ko e anga ia 'eku fakamaau e feme'a'akí.

Mo’ale Finau: Sea ko e poini ‘oku ou loto ki aí ko e poini ko ē hona kehekehe ko e ‘ū *resource* ko ē ‘oku ‘oatu ko ē kia nautolu. Pea ko e tali ko ē na’a ku faí na’e pehé ni ‘Eiki Sea, vaeua e motú fo’i hala loto mālie, faha’i motu ko ē ‘oku ui ko Niutōua faha’i motu ko ē ko Loto Ha’angana. Polisi fakakolo moutolu hē polisi fakakolo moutolu hē, ‘oua te mou kē mou le’o e fonuá, fai e fatongiá ko e sēniti eni ‘e tafe atu mei Fale Alea ‘oatu pē kia kimoutolu. Sea ko e poini ia ‘oku ou hanga ‘oatu ma’a e Feitu’ú na. Ko ia pē Sea mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō Fakafofonga.

Siaosi Pōhiva: Tapu mo e ‘Eiki Sea fakamolemole.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō e si’i malanga’i ho vāhenga. ‘Oku ou lave’i ‘oku ‘ikai ke mahu’inga’ia ha tokotaha ho malanga ka ko u mahu’inga’ia ho’o tu’u toko taha ‘o malanga ma’a ho vāhenga. Mālō ‘aupito e malanga lelei. Me’a mai Fakafofonga.

Siaosi Pōhiva: Fakamolemole ‘Eiki Sea ki’i fakahoha’a faka’osi pē.

Sea Kōmiti Kakato: Sio ko e malanga ē ‘e taha ma’a hono vahengá.

[Tokanga ki he holo ‘aki \\$3mano pa’anga fakalele ngāue Fale Alea](#)

Siaosi Pōhiva: Tapu pea mo e Feitu’ú na Sea kae ‘uma’ā e Hou’eikí. Ko e, ko u fakatokanga’i hifo e kau ngāue lau’ahó ‘oku holo. Meimei peseti ‘e 50. Fakalele ko ē ngāué holo ‘aki e 3 mano. Hiki kātōa e toengá ia Sea. Ko e nātula ko ē ‘o e ngāue ka ‘oku mamafa lahi e me’a ke faí ‘oku fiema’u ke fakaivia va’é ke nau ngāue. Sea ka ‘i ai ha me’alele ‘oku uta lahi fiema’u ke sai e fo’i mīsiní ia ke ngāue mo mo’ui. ‘Oku ‘ikai ke *proportion* lelei ‘ene tu’u. Ko ‘eku ki’i fehu’i pē ‘aku fakama’ala’ala ‘e Sea Fale Aleá vouti ko ení ke ki’i fakamahino mai angé ‘oku ‘ikai ke *proportion* lelei ‘a e lahi e ngāué mo e ‘ikai ke fakaivia ‘a e fakalele ngāué pea mo e si’i kau ngāue lau ‘aho ko ení ‘oku hangē ‘oku holoki peseti ‘e 50 ‘o e fakamole ko ē ki aí. Mālō. Mālō Sea.

[‘Ikaí tali fokotu’u Ha’apai 12 ke malava nau tohi kole mai ki he pēseti 5 patiseti ki he COVID ‘oka fiema’u](#)

Lord Fakafanua: Sea ko u fakamālō atu ki he ngaahi fakamalanga ‘oku ‘omai he Hou’eikí. Ka koe’uhí ko e ngaahi me’a ko eni na’e ‘ohaké hangē ko e fakamalanga ‘a Ha’apai 12. Na’a ne fokotu’u mai ‘o kapau ‘e ‘ikai ke ngaue’aki he Fale Aleá ‘a e pa’anga peseti ‘e nima ko eni he voutí ‘a ia ko e 4 kilu 6 manó ke tuku atu ia ke nau vahevahe nautolu he ngaahi vāhengá takitaha. Sea ‘oku ‘ikai ke u tali au ‘a e fokotu’u ko ení ‘aki e ‘uhinga ko ení.

Mo’ale Finau: Sea ki’i fakatonutonu pē au Sea fakamolemole ‘uhingá pea toki hoko atu ‘Eiki Nōpele. Ko e fokotu’ú ia ‘oku ‘ikai ko ha me’a, ko e ‘uhingá kapau te nau tohi mai ‘o toki *request* mai ha me’a *very sensitive* ha me’a ‘oku mahu’inga ka ‘oku ‘ikai ko e ‘uhingá ia ke ‘omai ‘e fakamolemole pē Nōpele. Pea kapau ‘oku ‘ikai ke fai ha tohi mai ia pea sai pē ia foki pē ia.

Lord Fakafanua: Sea nau pehē au ‘oku ‘osi fe’unga pē 5 mano ko ena ‘oku tānaki atu ki he ‘ū vahenga ko e hiki ia ‘oku ‘ave ki he ngaahi Fakafofonga henau vahenga. Ko e pa’anga ngāue eni

ia ‘a e Fale Alea pea ko e pa’anga ko ení na’e to’o pē ia mei he Vouti lolotonga Patiseti ‘a e Fale Aleá peseti ‘e nima fakatatau ki he ‘ū Patiseti ko ē toenga ‘ū potungāue he Pule’angá. Ko e fengaue’aki eni pea mo e taliui ki he tataki ‘oku ‘omai he Pule’angá ‘a ia ko ‘enau pehē ‘oku tonu ke vahe ‘a e peseti ‘e nima mei he Patiseti ‘o e potungāue kotoa pē pea ‘oku kau mo e Fale Aleá ai. Ko e pa’anga ko ení ‘oku to’o ia mei he ngaahi fehikitaki ko eni ‘i hetau pa’anga ngāue ‘o hangē pē ko e me’a ...

<002>

Taimi: 1550-1555

Lord Fakafanua: ... na’e me’a ki ai ‘a Tongatapu 1 ‘oku holo hifo e pa’anga ki he lau’ahó. ‘A ia ‘oku kau e holo ko iá ke tānaki ki he’etau pa’anga ‘oku vahe’i makehe ki he KOVITI-19. Pea kapau ‘e faifai atú ‘oku fai atu ‘etau fonongá ‘oku ‘ikai ke fiema’u e pa’anga ko iá tau pehē pē ki he kongá faka’osi e ta’u ní pē ko e kongá kimu’a ‘o e ta’u fo’ou ‘oku kei ‘i loto pē he Patiseti ko ení ‘e faka’atā mai leva ke tau ngaue’aki e pa’anga ko iá ki he ngāue na’e taumu’a ki ai ‘a e fo’i pa’angá fakalukufua.

Sea kapau te u lau atu au ‘a ‘etau fakaikiiki ‘ū me’a ko ē ‘oku holokí ‘oku fu’u lahi faufaua ‘aupito ia. Ko e kau pē eni he’etau hanga ‘o *sacrifice* koe’uhí ‘oku mahino ‘oku tōlalo ‘a e tānaki ko eni e Pule’angá pea ‘i he taimi tatau ‘oku fiema’u ke fakamavahe’i ha Patiseti makehe ke ne tokanga’i kitautolu kapau ‘e hoko ha maumau koe’uhí ko e vailasí.

Tui Sea Fale Alea ke fakalelei’i Tu’utu’uni Ngāue ki he pa’anga vāhenga ki he ngaahi kole makehe

Sea koe’uhí ko e ngaahi *issue* ko eni ‘oku ‘ohaké fekau’aki pea mo e, na’e ‘ohake ‘e Tongatapu 4 ko hono pule’i ko eni ‘o e ngāue ko ē ‘oku vahe ki ai ‘a e pa’anga ko ē *constituency fund* ‘oku ‘i ai e *policy* Tu’utu’uni pau ‘a e Fale Aleá ki ai ka ‘oku ha’iha’isia ‘etau ngāue fakatatau ki he *policy* ko iá. Pea ‘oku kau e ngaahi me’a te u fokotu’u atú kapau ‘e tali he Fale ni ke tau hanga ‘o fakalelei’i ke fakangofua ‘a e kole makehé pē ko ha *exemption* ‘i ha tohi pē Fakafofongá ki he Seá koe’uhí ko ha ngaahi makatu’unga makehe hangē ko ha fale ‘oku mōfia pē ko ha fa’ahinga makatu’unga kehe ‘oku *special* ‘oku ‘ikai ke kau ia ‘i he’etau tu’utu’uni paú kae lava ke fakangofua e pa’anga ko iá ke a’u ki he me’a ko ē ‘oku taumu’a ki ai ‘a e Fakafofonga.

‘A ia ko e fokotu’u pē te tau lava ‘o liliu pē fakalelei’i ‘a e Tu’utu’uni Ngāue ki he pa’anga vāhenga filí ki he taumu’a ko iá kae lava ke fakafaingofua’i hono faka’atā e pa’angá. He ‘e kei ‘ave pē ia ki he ‘ofisi ko eni ‘a e Minisitā Pa’angá ke tukuange mai e pa’angá mei ai ka ko e Tu’utu’uni pau eni ia ‘a e Fale Aleá pau ke liliu kae lava ke faka’atā ‘a e ngāue ko iá. Ko u tui mahalo ‘e toki me’a mai pē ‘Eiki Minisitā ‘o fakama’ala’ala mai ‘a e founga.

Fokotu’u fakalelei’i Tohi Tu’utu’uni Ngāue Fale Alea fekau’aki mo e malu’i mo’ui mo e malu’i faka-falemahaki

Ka ko e fokotu’u hono uá Sea fekau’aki ia pea mo e malu’i mo’uí mo e malu’i faka-falemahakí ‘a ia nau lave atu ki ai he kamata ‘etau feme’a’akí. ‘Oku fiema’u ia ke tau hanga ‘o tali ke fakalelei’i ‘a e Tohi Tu’utu’uni Tu’uma’ú fekau’aki pea mo e malu’i pea mo e mo’uí, malu’i ‘a e

faka-falemahakí ‘a ia ‘oku hā ‘i he ‘etau Tohi Tu’utu’uni ‘i he Fika 17-23 mo e ngaahi fakatonutonu fekau’akí. Ko u fokotu’u atu Sea ke tau tali e Vouti Fika 2 ‘o e Fale Alea fakataha mo e fokotu’u ke tau hanga ‘o liliu ‘a e Tu’utu’uni fakatatau ki he fiema’u ke tau malava ‘o ngaue’aki ‘a e *insurance* pē ko e malu’i ki he mo’uí mo e faka-falemahakí pea mo tñaki atu ke tau hanga ‘o liliu ‘a e Tu’utu’uni Ngāue ki he Pa’anga Vāhenga Filí ke fakafaingofua’i ‘aki e ngaahi kole makehe ‘oku fiema’u he Hou’eiki Mēmipa ‘o e Falé. Ko e fokotu’ú ia Sea.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Tapu pea mo e Seá pea tapu pea mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Falé. ‘Eiki Sea fakamālō atu ki he ‘Eiki Sea e Fale Aleá he fakamaama mai ko ení ‘Eiki Sea. Ko e ki’i me’a ko u tokanga ki aí ‘Eiki Sea ko e faka’osi pē ‘eku fakamatala ki he founa ko ē ‘oku fou mai ai e pa’anga ko ení. Ka ko e pa’anga ko ení ‘oku ‘atita’i he ‘atita ‘a e Pule’angá ‘Eiki Sea ‘a eni ko ē ‘oku ‘ave ki he ngaahi vāhenga filí pē ko hai ‘oku ‘ave ki aí. Ko e fakakakato ia e taliuí ke fakapapau’i ko e pa’angá ‘oku fakatatau ki he *policy* ngāue mo e femahino’aki ‘oku fakahoko he Sea ‘o e Fale Aleá pea mo e Fale Pa’angá.

Hangē ko ia na’e me’a ki ai e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Aleá ki he pa’anga ko ē kuo vahe’i mavahe. Ko e pa’anga ko ení ‘oku, ko e peseti ‘e nima ‘o e Patiseti ‘o e ngaahi potungāue kātoa ‘oku to’o ia ‘o fakahingoa’aki e KOVITI-19. Pea na’e ‘osi fai pē femahino’aki ia pea mo e ngaahi potungāue e Pule’angá. Ka faifai atu angé ‘o monū’ia ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha, matafi atu e loa ko ení pea ‘oku ‘atā pē ‘a e potungāue ke nau fakafoki e ivi ngāue ko ení ke fakapa’anga ‘aki ‘enau ngaahi ivi ngāue ki he folau hangē ko eni na’e hoha’a ko eni ‘a e kau folau ‘a e kau Mēmipa ki motú. Ko e fakalahi ‘aki ‘enau kau *staff*, fakahū mai e leipa.

Fokotu’u tali ‘Esitimetí Fale Alea kae toki tepile’i mai taimi kehe monomono ki he Tu’utu’uni Ngāue

Sea ‘oku ‘ikai ke u tui au ki he fokotu’u ‘oku fai mai he ‘Eiki Sea he ‘oku ‘i he mafai pē ia ‘o e Fale Alea ia ‘i he’enau founa ngāue ke nau toki fai ha taimi kehe. Ko e fokotu’u ‘oku ou fai atu ‘e au ia tau tali ‘etautolu e ‘Esitimetí he ko e ‘Esitimetí ko e fokotu’u ko ē ke monomono fakafouna ngāue pē ia toki tēpile’i mai pē ha taimi kehe ‘Eiki Sea. Mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō ‘Eiki Minisitā. ...

<002>

Taimi: 1555-1600

Poupou’i pea tali Vouti ‘a e Fale Alea.

Sea Kōmiti Kakato: Mahalo kuo māama mo e fokotu’u ‘a e ‘Eiki Sea ki he’ene Vouti, ‘oku ‘i ai ha poupou. (poupou), Tali ‘a e Vouti ko ia. Fika 3, ko e ‘Ofisi ‘o e ‘Atita Seniale, ‘i he peesi 83.

Kole toloi alea’i Vouti ‘Ofisi ‘Atita ko ē ei Kōmiti Pa’anga Fale Alea ‘ene palani ngāue

Lord Fakafanua: Sea Vouti ko eni ‘a e ‘Atita Seniale ‘oku angamaheni foki ko ‘enau palani ngāue ‘oku fa’a ‘ave ki he Fale ke nau tali kimu’a pea tau feme’a’aki he Vouti. Ko e palani ngāue

‘oku lolotonga ‘i he Kōmiti Pa’anga. Kole atu ke toloi ‘a e feme’a’aki ki he Vouti ko eni kae ‘oleva kuo maau mai ‘a e palani ngāue mei he Kōmiti Pa’anga. Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō, tau hoko tautolu ki he ‘Ofisi ‘o e ‘Omipatimeni.

Vouti ‘Ofisi ‘Omipatimeni

Lord Fakafanua: Sea, ko e ‘Ofisi ‘o e ‘Omipatimeni kuo to’o e peseti ‘e 5 mei he’enua pa’anga ngāue fakatatau ki he tu’utu’uni ko ē Pule’angá pea ko e toenga e pa’anga ngāue, ‘oku angamaheni pē Sea. Fokotu’u atu ke tali.

Sea Kōmiti Kakato: Poupou.

Māteni Tapueluelu: Fakamolemole pē Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai.

Tokanga ki he lele lelei ngāue ‘Ofisi ‘Omipatimeni koe’uhi holo lahi ngaahi koloa & fefolau’aki

Māteni Tapueluelu: Ki’i nounou ‘aupito pē. Mahalo ko e ki’i fehu’i ia ‘e ‘oatu ‘e tatau mahalo pē he Potungāue. ‘Oku ‘asi Sea ‘oku holo lahi ‘a e ngaahi me’a ki he koloa pea mo e fefolau’aki. Koloa mo e fefolau’aki. Ko e ki’i fehu’i pē ia ki he ‘Eiki Minisitā Pa’anga. Ngali lelei pē tau lele fatongia e Pule’angá he tu’unga ko ia he holo ko ia. Kapau ‘e fakapapau’i mai ia pea tukuange ia. Ko e ‘uhinga na’a toki ‘o hake ngaahi *issue* ‘amui. Ko e ‘uhinga ‘a e fakakaukau, ‘ikai ke mau to e fehu’i atu ‘oku tau tonu kiate kimautilu. Hangē ko eni, ngaahi ‘ofisi ko ē ‘o e faka-*constituency*. ‘Oku ‘ikai ko ‘emau fehu’i ‘emautolu ko ‘ene tau tonu ka mautolu, ka ko e ngaahi koloa faka-‘ofisi mo e ngaahi pehē. Ko ‘ene holo, pē ‘ikai pē ke lelei he fo’i ta’u ko eni Sea. Mālō.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Mālō ‘aupito Sea. Tapu pea mo e Sea mo e Fale ni Sea. Ko e tali ia ko eni, ‘oku kau ia ‘i he ngaahi Vouti kātoa ko ē ‘a e Pule’angá. Ko e pa’anga folau ko ē ki tu’apule’anga ‘oku ‘osi tu’usi mei ai ‘a e pa’anga ‘e 3 miliona ‘Eiki Sea, ‘aki e fakakaukau ko e lele atu ko eni ‘emau ‘uluaki māhina ‘e 6 ‘o a’u ki Tisema. ‘E kamata ke hiki e founa ngāue ‘oku fai mo māmani ki he fakataha pē ‘i he *visual conference* pea ko e ‘uhinga ia ‘oku tu’usi ai, pea kapau ‘e faifai atu ia kuo liliu e ‘ātakai hangē ko ē na’a ku lau. ‘Oku tu’u talifaki pē ‘a e peseti ‘e 5 ko eni ‘oku ‘ai ‘aki ‘a e polokalama fo’ou ko eni ki he COVID-19 ke ne fakapa’anga ha fiema’u he taimi ko ē kapau ‘e fiema’u ke fakahoko ha folau. Mālō ‘Eiki Sea.

Fokotu’u pea poupou’i tali Vouti ‘Ofisi ‘Omipatimeni

Māteni Tapueluelu: Fokotu’u atu Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Sai, tali ‘a e Vouti ‘a e ‘Ofisi ‘o e ‘Omipatimeni. Hoko ki he Fika 5, Potungāue ki he Ngaahi Ngāue ki Muli.

Vouti Potungāue Ngaahi Ngāue ki Muli

‘Eiki Palēmia: Tapu mo e feitu’u na Sea. Ko e Vouti ko ia ‘i he ‘Ofisi ki Muli, na’e pa’anga ia ‘e 11 miliona he ta’u kuo ‘osi. Ko e ta’u ni ‘oku ki’i tukuhifo ‘o 10.4 miliona koe’uhi pē ko e

ngaahi me'a ko ē kuo ke 'osi mea'i Sea. Pea 'ikai ke to e 'i ai ha fu'u me'a ia 'e to e liliu lahi ai Sea. Ko e *source* 'o e *fund* ko ia 'oku 'omai ko ia ke ngāue'aki ko e 10.3 miliona, ko e ma'u pē ia pea mei he *current budget*. Ko e poini 'e 10 ko e *in-kind* ia 'oku 'ikai ko ha *cash* ia 'oku fai 'aki e ngāue. Pea ko e ngāue ko ē 'a e 'Ofisi, 'i ai foki 'a e ki'i revenue 'oku tānaki. 'Oku 'i ai foki 'a e *immigration* 'i he 'Ofisi. 'Oku 'i ai 'a e 4.5 miliona na'e patiseti ki he ta'u kuo 'osi, ka 'i he ta'u ni 'oku 2.12 miliona 'a e *total* ko ia ki he *revenue*.

Ko e *background* foki ko ē e 'Ofisi. Na'e tokanga'i 'a e ngaahi me'a ko ia ki muli 'e he 'Ofisi, ngaahi vā pea mo muli. Pea 'oku 'i ai 'a e *division* 'e 16 'i he 'Ofisi 'a ia ko e ngaahi vahevahe ko ia 'i Nuku'alofa ni he *capital* pea 'oku 'i ai pea mo e 'Ofisi 'i Lonitoni.

<003>

Taimi: 1600-1605

'Eiki Palēmia: 'Oku 'i ai 'i *Canberra*, 'oku 'i ai 'i *New York*, pea 'oku 'i ai 'i *Beijing, Tokyo, San Francisco, Auckland, Honolulu, Abu Dhabi, Siniva* pea mo e *immigration* pē ko ē 'i 'ofisi, ko hono fakakatoa'i ko e fo'i *division* 'oku 16, 'oku 'i ai 'a e toko 86 'oku ngāue 'i he 'ofisi, 'a ia ko e 'oku 'i ai 'a e *post* ai 'e 30 ko e *unestablished* pē ko e fakataimi pē meimei ke lahi heni 'a e ngaahi 'ofisi ko ē ki muli, pea mahalo ko 'ene fakalukufua ia, 'oku 'ikai ke 'i ai ha fu'u me'a lahi fēfē ai, fokotu'u atu Sea ke tali 'a e Vouti ...

Sea Kōmiti Kakato: 'I ai ha pou pou.

Mo'ale Finau: Sea ki'i fakahoha'a.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai.

Fehu'ia ha tokoni fakapa'anga Pule'anga ke fakafoki mai kau Tonga mo'unofoa 'i muli koe'uhi ko e *COVID*

Mo'ale Finau: Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea, ki'i fehu'i nounou pē ki he 'Eiki Palēmia, fanongo 'aneuhu 'Eiki Sea ki Ha'amoana nau hanga 'o *hire* 'a e vakapuna 'e 4 'o fetuku mai honau kakai, 'a ia na'a nau 'alu he toli ki Nu'usila, fakafoki ki Ha'amoana. Ko 'eku fehu'i pē 'aku ia 'i heni ko e 'uhingā ko e *Foreign Affairs* foki ko e *affairs* ko eni mo muli...

Sea Kōmiti Kakato: Fakafofonga 'oku taki taha pē fonua mo 'enau *national interest*, kapau ko Ha'amoana 'oku 'ikai ke nau fekāke'i kinautolu mo Tonga ni.

Mo'ale Finau: Ko e fehu'i eni ki he...ko 'eku 'ai atu pē 'e au 'a fakatātā 'Eiki Sea. Palēmia, 'oku 'i ai 'emau timi 'akapulu 'oku fihia 'i Nu'usila 'i he taimi ni mei Ha'apai, na'a nau ō 'o fakafofonga'i 'a e fonua, lava 'aki eni 'a e māhina 'e 2 li'aki honau ngaahi fāmili 'Eiki Palēmia 'i Ha'apai, ko e kole pē eni 'a e motu'a ni pē 'oku 'i ai ha tafa'aki 'i ho'o *foreign affairs* 'oku malava ke fakapa'anga ai hono 'omai kinautolu, 'ok apau 'e fakaava 'a e *border* 'i he māhina ni. Ko e kole pē 'Eiki Sea.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Tapu pea mo e 'Eiki Sea pea mo e Hou'eiki Mēmipa. Sea, ko e patiseti ko eni 'a e *Foreign Affairs* patiseti ngāue ki he ngaahi fatongia anga maheni ko ē 'a e Potungāue.

Ko e konga ko ē 'oku tokanga ki ai 'a e Fakafofonga 'oku 'i he kau ia 'i he polokalama ko eni ki he fakaakeake faka'ikonōmiká 'Eiki Sea, 'oku 'i ai 'a e pa'anga 'e 4 miliona ai ki hono feinga' i ko ē hotau kāinga ko eni 'oku nau tukuvakā 'i muli, mālō.

Mo'ale Finau: Mālō 'Eiki Sea, ko e ngata'anga pē ia 'a e fakahoha'a 'Eiki Sea mālō.

'Eiki Palēmia: Fokotu'u atu 'Eiki Sea.

Semisi Sika: Sea ka u ki'i...

Sea Kōmiti Kakato: Ko 'etau taimi kuo 'osi, tau liliu ā 'o Fale Alea.

(Liliu 'o Fale Alea - 4pm)

'Eiki Sea: Hou'eiki toloi 'a e Fale ki he 10 'i he Tūsite uike kaha'u, 'aho mālōlō e Mōnite.

Kelesi

Tau Kelesi. Ko e kelesi hotau 'Eiki ko Sīsū Kalaisi mo e 'ofa 'a e 'Otua ko e Tamai, feohi mo e Laumālie Mā'oni'oni, ke 'iate kitautolu kotoa he houa ni 'o fai pē 'o ta'engata. 'Emeni.

<005>

Fakamā'opo'opo Feme'a'aki Fale Alea